

समाधिशताक

(समाधितंत्र)

(आ. पूज्यपाद देवनंदी विरचित)

मराठी अनुवाद
पं. धन्यकुमार भोरे

श्री समाधितंत्र अपरनाम समाधिशतक
आ. पूज्यपाद देवनंदी विरचित

मराठी विवेचन
पं. धन्यकुमार गं. भोरे, कारंजा

प्रकाशक
श्री महावीर ज्ञानोपासना समिती, कारंजा

दिनांक : १/११/२००५,
महावीर निर्वाण संवत् २५३२

मूल्य : १० रुपये मात्र

प्रकाशक : श्री. अशोक चवरे
मंत्री, श्री महावीर ज्ञानोपासना समिती

प्रथमावृत्ती : १/१९/२००५ महावीर निर्वाण संवत २५३२

प्रती : ५००

सूचना - मुख्पृष्ठावरील चित्र दहिगांव क्षेत्रातील तळघरातील पार्थनाथ तीर्थकर प्रतिमेचे आहे.

मुद्रक : नारायण ऑफसेट वर्क्स
२२४, टिकेकर रोड,
धनतोली, नागपूर - ९२

किंमत : १० रुपये मात्र

परम संरक्षक सदस्य

श्री. अकलंक व जयंत हिराचंदजी किलेदार (उभयता बंधु) नागपूर

संरक्षक सदस्य

१. श्री त्रिभुवन नेमचंद चंकेश्वरा, नातेपुते
२. श्री. महावीर पेंढारी नेस्तल, नवी मुंबई
३. श्री. ब्र. कुसुम जैन, कुंभोज
४. श्री. डॉ. स्वप्नील मेहता, गुलबर्गा (ह. मु. यादगीर)

हितचिंतक सदस्य

१. डॉ. अशोक व्होरा, (पंढरपुर रोड) नातेपुते
२. श्री. रतनलाल गंगाराम मेहता, (पंढरपुर रोड) नातेपुते
३. श्री. विजयकुमार फूलचंद गांधी, (पंढरपुर रोड) नातेपुते
४. श्री. सुहास प्रभाकर चवरे, कारंजा

दातारांची यादी

(१)	१५०००/-	श्री. परमेष्ठी गांधी, नातेपुते
(२)	१२००/-	सौ. पद्मश्री सतीश दोशी, फलटण
(३)	१००९/-	गौतम चंद्रकांत दोडल, औरंगाबाद
(४)	१०००/-	स्व. मनीषा दोशी स्मरणार्थ श्रेयांसकुमार दोशी, नातेपुते
(५)	१०००/-	सौ. पुष्पा भारत गांधी, नातेपुते
(६)	१०००/-	राजकुमार क्रष्णभद्रास चवरे (सवलत योजनेअंतर्गत दिलेल्या ३०००/- रु. दानापैकी शिल्क १०००/-रु.)
(७)	१०००/-	विशाल जयंतीलाल चंकेश्वरा, अकलूज
(८)	१०००/-	श्री. छगनलाल हीरालाल दोशी, पुणे
(९)	१०००/-	वीतराग विज्ञान ट्रस्ट, बाहुबली
(१०)	१०००/-	सौ. मनोरमाबाई शिशुपाल चवरे, कारंजा
(११)	१०००/-	सौ. संजीवनी सुभाष शहा, ठाणे
(१२)	१०००/-	स्व. जयकुमार पद्मासा मुधोळकरसाठी नवीनचंद
(१३)	१०००/-	कु. स्व. सोनाली प्रित्यर्थ बन्धु अमोल विजयराव काळे, चांदुररेल्ये
(१४)	१०००/-	डॉ. सुधाकर र. जोहरापुरकर, नागपूर
(१५)	१०००/-	सौ. प्रगती रमेश शहा, फलटण
(१६)	१०००/-	श्रीमती रतनबाई मगनलालजी गहाणकरी, नागपूर
(१७)	५०९/-	ब्र. कुसुम जैन, कुंभोज
(१८)	५०९/-	शारदा इंगळे, कोल्हापूर
(१९)	५०९/-	मनोहरपंत अभणे, कोल्हापूर
(२०)	५०९/-	शांतीलाल खुशालचंद गांधी, फलटण
(२१)	५०९/-	श्री. शशिकांत न. चवरे व सौ. शुभदा चवरे, कारंजा (५९ व्या जन्मदिनानिमित्त)
(२२)	५००/-	सुशीला गुंडे, निपाणी
(२३)	५००/-	शिरीष माणिकचंद गांधी, पंढरपूर
(२४)	५००/-	समीर शांतिकुमार गांधी, पंढरपूर
(२५)	५००/-	हसमुख शेषराव जैन, पुणे

समाधिशतक

पाच

(२६)	५००/-	शुद्धात्म मंडळ, कोल्हापूर
(२७)	५००/-	श्री. सुरेश मेहेत्रे, अकोला
(२८)	५००/-	श्रीमती वासंतीबाई विमलकुमार डोणगांवकर
(२९)	४००/-	धन्यकुमार अगरचंद जोहरापुरकर
(३०)	३००/-	सौ. शोभा दिलीप दोशी, फलटण
(३१)	३००/-	सौ. तेजस वैभव दोशी, फलटण
(३२)	२७९/-	सौ. सुवर्णा कुबेर पाटील
(३३)	२५९/-	सौ. वर्षा भरत भोकरे, कुंभोज
(३४)	२५९/-	सौ. स्मिता संदीप भोकरे, कुंभोज
(३५)	२५९/-	सौ. कस्तुरी जयकुमार पाटील, कुंभोज
(३६)	२५९/-	सुमेध राजेन्द्र मुधोळकर, देऊळगांवराजा
(३७)	२५९/-	रमेश कांबोज, कोल्हापूर
(३८)	२५९/-	भूपाल अण्णा भोकरे, कोल्हापूर
(३९)	२५९/-	शांताबाई प्रभाकर चवरे, कारंजा
(४०)	२५९/-	पद्माबाई वर्धासा जोगी, नागपूर
(४१)	२५९/-	चि. हिमांशु प्रकाश सरोदे, कारंजा
(४२)	२२९/-	सौ. राजमती दादासाहेब पाटील, कुंभोज
(४३)	२२९/-	सौ. अरुणा दादासाहेब पाटील, कुंभोज
(४४)	२०९/-	सौ. सुस्मिता सुभाष पाटील, कुंभोज
(४५)	२०९/-	सौ. अरुणा कुंथुनाथ सौदे, कोल्हापूर
(४६)	२००/-	सुशीला देवेन्द्र चव्हाण, निपाणी
(४७)	२००/-	पद्मावती सुरेन्द्र दिगे, कोल्हापूर
(४८)	२००/-	सौ. मनिषा पाटील, कोल्हापूर
(४९)	२००/-	सौ. रंजना अजित दोशी, फलटण
(५०)	१७९/-	सौ. सुशीला बापुसाहेब भोकरे, कुंभोज
(५१)	१७९/-	सौ. प्रभावती महावीर भोकरे, कुंभोज
(५२)	१७९/-	श्री. वायक्का कलगौडा पाटील, कुंभोज
(५३)	१६९/-	चि. पार्थनाथ संदीप पाटील, कुंभोज
(५४)	१५२/-	श्री. बापुसाहेब लक्ष्मण पाटील, कुंभोज
(५५)	१५९/-	सौ. पद्मावती बापुसाहेब पाटील, कुंभोज

सहा

समाधिशतक

(५६)	९५०/-	मालती मोहिरे, देवरुख
(५७)	९५०/-	पद्मा मोहिरे, देवरुख
(५८)	९२५/-	चि. अर्चना शरद भोकरे, कुंभोज
(५९)	९२५/-	सौ. कमल कलगोडा पाटील, कुंभोज
(६०)	९२९/-	कु. नेहा प्रशांत पाटील, कुंभोज
(६१)	९०९/-	सौ. शकुंतला बाबगोडा पाटील, कुंभोज
(६२)	९०९/-	बेबीताई बाबगोडा पाटील, कुंभोज
(६३)	९०९/-	अशोक दादा चौगुले, कुंभोज
(६४)	९०९/-	चि. विशाल अरविंद पाटील, कुंभोज
(६५)	९०९/-	सौ. इंदुमती दादासाहेब कोग्नुळे, कुंभोज
(६६)	९०९/-	कु. स्वाती आदगोडा पाटील, कुंभोज
(६७)	९०९/-	छबुताई मलगोडा पाटील, कुंभोज
(६८)	९०९/-	कु. तृप्ती अरविंद पाटील, कुंभोज
(६९)	९०९/-	सौ. अरुणा सुभाष भोकरे, कुंभोज
(७०)	९०९/-	सौ. स्मिताराणी अरहनाथ पाटील, कुंभोज
(७१)	९०९/-	सौ. मंगला बाबगोडा पाटील, कुंभोज
(७२)	९०९/-	श्री. अण्णासाहेब जम्बुकुमार पाटील, कुंभोज
(७३)	९०९/-	सुशीला जोहरापुरकर, नागपूर
(७४)	९०९/-	समृद्धी बाहुबली दर्यापूरकर, नागपूर
(७५)	९०९/-	शांतीनाथ धनचंद अथणे, कोल्हापूर
(७६)	९०९/-	सौ. विजयमाला शां. अथणे, कोल्हापूर
(७७)	९०९/-	शोभा महावीर वर्धमाने, कोल्हापूर
(७८)	९०९/-	सौ. विद्या नाभिराज गांगाई, कोल्हापूर
(७९)	९०९/-	सौ. सुरेखा जिनचंद आलमान, हेरले
(८०)	९०९/-	श्री. प्रभा जैन
(८१)	५९/-	सुशीला बाळासाहेब पाटील, कोल्हापूर

उपरनिर्दिष्ट दातारांनी ज्ञानदानद्वारा अल्प किंमतीत पुस्तक मुमुक्षु श्रावकांना मिळावे म्हणून सहयोग दिला याबद्दल त्यांना अनेकशः धन्यवाद आहेत.

श्री. अशोक चवरे, धन्यकुमार भोरे
महावीर ज्ञानोपासना समिती

प्रकाशकीय निवेदन

समाधिशतकहा सर्वच साधकांना प्राथमिक दशेमध्ये समजण्यासारखा अत्यंत सुगम आणि सोपा असा ग्रंथ आहे. समयसारादिक ग्रंथ प्राथमिकंना एकदम समजण्यासारखे नाहीत. यात न नयाचे सूक्ष्म विवेचन आवश्यक नाही. न त्यांत साततत्त्वे इत्यादिकांचे सूक्ष्म विवेचन आहे. त्यामुळे अध्यात्मशास्त्राच्या जिज्ञासूना तो अगदीच सुबोध आहे. त्याचे ज्ञानने समयसारादि अध्यात्मग्रंथ जाणण्याचा प्रशस्त उपाय आहे. त्यामुळे सर्वसाधकंना अध्यात्मकाचे आकलन व्हावे व त्यांना अध्यात्मामध्ये प्रवेश व्हावा यासाठी हा ग्रंथ ज्ञानोपासना समितीमार्फत प्रकाशित व्हावा असा अनेकांचा आग्रह होता. त्या द्वारा अध्यात्माचे रहस्य समजणे सरल व सोपे होईल. म्हणून त्याचा आशय सुगम व सहज समजण्यासाठी हा ग्रंथ जैन तत्त्वज्ञानाचे व्यासंगी विद्वान् पं. धन्यकुमार भोरे कडून मुद्राम लिहून घेवून त्याचे प्रकाशनाचा निर्णय घेतला. तो मुमुक्षु साधकांच्या हाती देतांना प्रसन्नता होत आहे.

त्यासाठी नातेपुते येथील श्रेष्ठीवर श्री. परमेष्ठी गांधी यांना विनंती केली असतांना त्यांनी ५०००/- रु. उदार अंतःकरणपूर्वक ज्ञानदान देण्याचे स्वीकृत केले. त्यांचे बंधू व धर्मप्रेमी श्रावक यांचेकडून तीन-चार हजार दान मिळवून दिले. यामुळे हा ग्रंथ अल्प किंमतीत साधकांच्या हाती देता येणे शक्य झाले. त्यांना विशेष धन्यवाद आहेत. तसेच अनेक धर्मप्रेमी श्रावकांनी यासाठी भरपूर दान दिलेले आहे. ही दातारांची सूची सोबत जोडली आहे. त्यामुळे त्यांमध्ये आ. प्रभाचंद्रांची संस्कृतटीका ५०० प्रतीमध्ये जोडणे शक्य झाले आहे. फक्त ९० रुपयांत हा अध्यात्मग्रंथ देणे शक्य झाले आहे. त्या सर्व दातारांना मनःपूर्वक धन्यवाद आहेत.

तसेच नारायण ऑफ्सेट वर्क्सचे व्यवस्थापक श्रीकृष्ण बनहड्डी व भूषण व मंदार हे बंधू यांनी हे काम स्नेहवश सुबक सुंदर छपाई, बांधणी गेटअप करून तो या स्वरूपात उपलब्ध करून देत आहेत. त्यांनाही अनेकशः धन्यवाद.

महाराष्ट्रातील जिज्ञासू मुमुक्षु श्रावकवर्ग याचे स्वागत करतील असा विश्वास आहे. हा ग्रंथ घरोघरी पोहचावा या भावनेनेच हे सर्व काम केले आहे याचा लाभ घेवून मुमुक्षु साधकांनी स्वाध्याय करून साधनेचा मार्ग घेवून आपला श्रेयोमार्ग असाच चालू ठेवतील असा विश्वास आहे.

पं. धन्यकुमार भोरे

श्री. अशोक वि. चवरे
मंत्री श्री महावीर ज्ञानोपासना समिती

दिनांक: ९/९/२००५

महावीर निर्वाण, संवत् २०

आमची प्रकाशने

कंकुबाई पाठ्य पुस्तकमाला

१.	तत्त्वार्थसूत्र	२५/- रु.
२.	जैनसिद्धांत प्रवेशिका (पं. भोरे)	९२/- रु.
३.	जैनसिद्धांत प्रवेशिका (पं. भिसीकर)	९५/- रु.
४.	बालबोध भाग १-२	५/- रु.
५.	बालबोध भाग ३-४	९०/- रु.
६.	नित्यनैमित्तिक पाठावली	५०/- रु.
७.	द्रव्यसंग्रह (नविन)	९२/- रु.
८.	द्रव्यसंग्रह (जुना)	०.७५/- रु.
९.	जिनेंद्र जन्माभिषेक	९५/- रु.
१०.	छहडाला	९५/- रु.
११.	रत्नकरण्ड श्रावकाचार	९५/- रु.
१२.	क्षत्रचूडामणि	२०/- रु.
१३.	सार्थस्तोत्रसंग्रह	९९/- रु.
१४.	समाधिशतक व इष्टोपदेश	२/- रु.

महावीर ज्ञानोपासना समिती

१.	समयसार	३९/- रु.
२.	समयसार	२०/- रु.
३.	नियमसार	३०/- रु.
४.	नियमसार	४०/- रु.
५.	अष्टपाहृड	३५/- रु.
६.	प्रवचनसार	५०/- रु.
७.	प्रवचनसार	३०/- रु.
८.	पंचास्तिकाय	६०/- रु.
९.	मोक्षमार्गप्रकाशक	४०/- रु.
१०.	प्रवचन हार्द	२/- रु.
११.	पुरुषार्थसिद्ध्युपाय	९५/- रु.
१२.	जैन तत्त्वमिमांसा	५०/- रु.
१३.	बारस अणुवेक्खा	७/- रु.
१४.	कार्तिकिय अनुप्रेक्षा	२०/- रु.
१५.	क्रियाकलाप	२५/- रु.

आ. पूज्यपाद देवनंदी विरचित
समाधिशतक - समाधितंत्र
अध्यात्मशास्त्राची भूमिका

समाधिशतक हा आ. पूज्यपाद देवनंदीचा सरळ-सोपा व आध्यात्मिक शास्त्राचा प्राथमिक असा ग्रंथ आहे. तसं पाहिलं तर समयसार हाच द्वितीय श्रुतस्कंधाचा म्हणजे द्रव्यानुयोगामध्ये अंतर्भूत असा आध्यात्मविषयक मूळ ग्रंथ आहे. परंतु त्यातील विषयविवेचन मूलग्राही व अत्यंत गंभीर आहे. त्यामध्ये प्रथमतः नयविवेचनातील हेयोपादेयाच्या दृष्टीने व्यवहारनय आणि निश्चयनय यांच्या विषयमर्यादा स्पष्ट करून मोक्षमार्गामध्ये निश्चयनय हा साधकतम कसा आणि व्यवहारनय हा निश्चयरूप वस्तुस्वरूपाचा बोध करून देऊन निश्चयनयप्रत पौचविणारा कसा याचे पीठिकेमध्ये दिग्दर्शन केले आहे. नंतर तेराच्या गायेमध्ये भूतार्थ म्हणजेच निश्चयनयाने सात तत्त्वे व नवपदार्थ यांचे अनुभवपूर्वक परिज्ञान हेच सम्यक्त्व असून तेच मोक्षमार्गात साधकतम आहे असे सांगितले आहे. त्याद्वारा १ पूर्वरंग २ जीवाजीवाधिकार ३ कर्ताकर्माधिकार ४ पुण्यपापाधिकार ५ आस्वाधिकार ६ संवराधिकार ७ निर्जराधिकार ८ बंधाधिकार ९ मोक्षाधिकार व १० सर्वविशुद्ध ज्ञानाधिकार अशा दहा अधिकार रूपाने समयसाररूप आत्म्याचे अतिशय सूक्ष्म आणि यथार्थ स्वरूपाचे प्रतिपादन केलेले आहे. तसेच टीकाकार आ. अमृतचंद्रांनी या दहा अधिकार द्वारा समयसाराचा आत्मा शब्दशिल्पाच्या माध्यमातून प्रगट करून स्याद्वादाधिकार व साध्यसाधनाधिकार या दोन अधिकाराने उक्त व अनुक्त अशा विषयांचे, आत्मानुभूतीचे सुस्पष्ट दर्शन घडविले आहे. त्यामुळे तो ग्रंथ अत्यंत शास्त्रशुद्ध, सूक्ष्म अर्थाला स्पष्ट करतो. त्यामुळेच या ग्रंथाला द्वितीय श्रुतस्कंधाचा मूल ग्रंथ अशी मान्यता प्राप्त आहे. त्यांची रचना अत्यंत प्रौढ भाषेंत आत्मवस्तूचे यथार्थ रूप दर्शविणारी झाली आहे.

याच समयसाराचे व्यवहाराच्या भूमिकेमध्ये स्थित असणाऱ्या मुमुक्षु जीवांना अध्यात्माच्या परिचय व्हावा म्हणून हा समाधिशतक ग्रंथ सोप्या

भाषेत व संक्षेपाने अध्यात्मशास्त्राची मूलतत्त्वे अवघ्या १०५ श्लोकामध्ये विशद करून सांगितलेली आहेत. त्यांतील मूळ विवेचन १०० श्लोकामध्ये सांगोपांग रीतीने आटोपून नंतर पाच श्लोक समारोप स्वरूपाची आहेत. म्हणून त्यास ‘समाधिशतक’ असे नाव रुढ आहे. त्यावर आ. प्रभाचंद्रांची संस्कृत टीका आहे.

ग्रंथाचा नामनिर्देश

त्या टीकेच्या प्रारंभी टीकाकार प्रभाचंद्रांनी ग्रंथाचा नामनिर्देश समाधितंत्र याच नावाने केलेला आहे. परंतु त्यांनीच “प्रथमतः टीकेच्या प्रारंभी मंगलाचरणामध्ये आणि प्रशस्तीमध्ये मूळ ग्रंथकार आ. पूज्यपादांचा बहुमानपूर्वक गौरव करून शेवटी “भव्यानन्दकरः समाधिशतकः श्रीमत्प्रभेण्डुः प्रभुः ।” या रूपाने ग्रंथाचे नाव ‘समाधिशतक’ असे सुचविले आहे. परंतु मूळ ग्रंथकार आ. पूज्यपादांनी १०५ श्लोकाच्या अंतिम चरणामध्ये “सन्मार्गमेतदधिगम्य समाधितंत्रम् ॥१०५॥” समाधितंत्र हेच ग्रंथनाम सूचित केले आहे व त्यास टीकाकार आचार्यांनीही वर सांगितल्याप्रमाणे दुजोरा दिला आहे.

अध्यात्मग्रंथ असल्यामुळे प्रथमतः मंगलाचरणामध्ये सिद्धपरमेष्ठींना नमस्कार केलेला आहे. तदनंतर दुसऱ्या श्लोकामध्ये सकल परमात्म्यास म्हणजे अरहंतांना नमस्कार केलेला आहे आणि तिसऱ्या श्लोकामध्ये द्रव्यकर्म भावकर्म नोकमापासून भिन्न अशा शुद्ध आत्म्याचे कथन करण्याची प्रतिज्ञा केलेली आहे.

समाधितंत्राच्या स्वरूपाचा विषयाचा प्रारंभच चौथ्या श्लोकापासून होतो.

बहिरन्तः परश्चेति त्रिधात्मा सर्व देहिषु ।

उपेयात्तत्र परमं मध्योपायाद्विस्त्यजेत् ॥४॥

अर्थ - १ बहिरात्मा २ अंतरात्मा आणि ३ परमात्मा याप्रमाणे सर्वच देहधारी व विदेही जीवमात्रामध्ये तीन प्रकारचा आत्मा (नैगमनयाच्या) हृषीमध्ये दिसून येतो असे सांगितले आहे. मध्य अशा अंतरात्म्याचा साधनरूपाने स्वीकार करून बहिरात्मता सोडावी आणि परमात्मपद प्राप्त

करावे.

अर्थात् हे तीन आत्म्याचे भेद नाना जीवामध्ये घटित होऊ शकतात आणि कोण्याही एकाच जीवामध्ये वर्तमान, भूत व भावि नैगमनयाने घटित होतात. हे तीन भेद करण्याचे मुख्य प्रयोजन संसारदशा, संसारदशेचे स्वरूप व कारण, साध्य स्वयंभू परमात्मदशा, तिचे स्वरूप व कारण याचे ज्ञान करून घेवून त्या उपायानेच अंतर्यामी नित्य विद्यमान चैतन्य तत्त्व जाणावे; त्याची उपासना करावी; हेय दुःखरूप संसाराचा नाश करून परमात्मपदाची प्राप्ती करावी. अविनाशी चैतन्य तत्त्व जाणून त्याची उपासना जो करतो तोच अंतरात्मा आहे. तोच परमात्मा होतो.

यावरून ग्रंथाच्या विषयाचा बोध होतो. दुःखरूप संसार सर्वथा हेय असून शाश्वत परिपूर्ण ज्ञान-दर्शन-सुख व वीर्यस्वरूप परमात्मपद हे सर्वथा उपादेय आहे. अंतरात्मरूप परिणती (अंतस्तत्वाची शब्दा) व उपासना (पुरुषार्थ) याच एकमेव मार्गाने संसाराचा नाश होऊन परमात्मपदाची प्राप्ती होते. त्यामुळे या तीन प्रकार आत्म्याचे स्वरूप आणि बहिरात्म्याची परिणती आणि प्रवृत्ती तसेच अंतरात्म्याची परिणती आणि प्रवृत्ती याचे (क्रमपूर्वक) निऱ्पण हे क्रमप्राप्तच आहे. हाच समाधितंत्राचा विषयाचा विस्तार उपन्यास आहे.

बहिरात्म्याचे स्वरूप

उपरोक्त तीनही आत्म्याचे स्वरूप पाचव्या श्लोकात सांगितलेले आहे.⁹ त्यापैकी पहिल्या बहिरात्म्याचे स्वरूप “बहिरात्मा शरीरादौ जातात्मभ्रान्तिरान्तरः” असे केले आहे त्याचा खुलासा टीकाकारांनी खालीलप्रमाणे केलेला आहे.

“शरीरादौ शरीरे आदिशद्वादाडमनसोरेव ग्रहणं,

तत्र जाता आत्मेति भ्रान्तिः यस्य स बहिरात्मा भवति ।”

याचा अर्थ - शरीरादिकामध्ये म्हणजे शरीरामध्ये, यावरून असेही समजावे की वचन आणि मनामध्येही, हे सर्व आत्मतत्त्व आहे, अशी

(9) बहिरात्मा शरीरादौ जातात्मभ्रान्तिरान्तरः ।

चित्तदोषात्मविभ्रान्तिः परमात्मातिनिर्मलः ॥५॥

भ्रान्ति ज्यास आहे तो बहिरात्मा आहे. बहिरात्मा इन्द्रियादिकामध्ये आत्मत्वबुद्धी केल्यामुळे त्याने सुरित होऊन आत्मज्ञान व अनुभूतीपासून पराड्गमुख होतो; आपला देह आणि पराचा देहामध्ये ‘स्व आत्मा’ आणि ‘पर आत्मा’ असा अध्यास अभिनिवेश करतो. (गाथा ७-८-९-१०) परंतु आत्मा तर तत्त्वतः तसा नाही. कारण आत्मा तर स्वभावतःच जडपुद्रलरूप कर्मादिकापासून अत्यंत भिन्न आहे. आणि असंयुक्त स्वरूपामध्ये “अनंतानंतर्धीशक्तिः” अनंतज्ञान, अनंत दर्शन, अनंत सुख व अनंत वीर्याने संपन्न आहे. आणि असा हा सहज ज्ञानदर्शनस्वभावी असून तो इंद्रियग्राह्य नाही. तो तर फक्त स्वसंवेदन ज्ञानद्वाराराच जाणण्यात व अनुभवात येतो. असा स्वतःसिद्ध आत्मस्वभाव अचल रूपाने, अनादि अनंत यारूपाने स्थित आहे. परंतु अज्ञानी बहिरात्मा त्यास ओळखत नाही. देहामधील ममत्वामुळे हा पुत्र, ही भार्या, हे मातापिता असा भ्रम जीवाला अविरतपणे स्वरूपापासून भ्रष्ट करतो आहे. या अज्ञानाच्या संस्कारामुळे तो भ्रम अधिकाधिक पक्का होत जातो व फलस्वरूप संसारामध्ये परिभ्रमण करतो. या मिथ्या अभिप्रायाने सर्व जगत् व्याप्त आहे.

अंतरात्म्याचे स्वरूप -

त्याच पाचव्या श्लोकामध्ये अंतरात्म्याचे स्वरूप याप्रमाणे सांगितले आहे - “आंतरः (अंतर्भव) चित्तदोषात्मविभ्रान्तिः -” अंतरंग ध्रुव चैतन्यस्वभावाचे आश्रयाने चित्त व दोषामध्ये ज्याचा भ्रम नाहिसा झाला आहे तो अंतरात्मा आहे. टीकाकारांनी “....चित्तं च विकल्पो दोषाश्च रागाद्यः आत्मा च शुद्धचेतनाद्वयं तेषु विगता विनष्टा भ्रान्तिर्यस्य । चित्तं चित्तत्वेन बुद्ध्यते दोषाश्च दोषत्वेन आत्मा आत्मत्वेन इत्यर्थः । याचा भाव हा की, चित्त व दोष यामधील आत्मत्वाची बुद्धी ज्यास नाही तो अंतरात्मा आहे. चित्त म्हणजे मनामध्ये एक शुद्धचैतन्य सोडून जे काही भाव (विकल्प) होतात त्यास चित्त म्हणतात. दोष म्हणजे रागादिक मोहोदयजनित विकार. आत्मा म्हणजे शुद्ध चैतन्यस्वरूप द्रव्य. तो विकल्पांना विकल्प मानतो आत्म्याचे स्वरूप मानत नाही. रागादिविकारांना तो दोष म्हणून स्वीकारतो. आत्म्याचे स्वरूप मानत नाही. चैतन्यस्वरूप आत्म्यालाच आत्मा मानतो. रागादिक, पुण्यपापादिकांना आत्मा मानत नाही.

देहामध्ये जो आत्मबुद्धि करतो तो पुनःपुनः नवनवीन देहच धारण करतो. आणि जो देहादिकामध्ये ममत्व सोडून आपणास चैतन्यमात्र अनुभवतो तो देहापासून मुक्त होतो. ॥ १३ ॥

म्हणून संसाराचे मूळ कारण देहामध्ये ममत्व हेच आहे. म्हणून ममत्वाचा त्याग करून, इंद्रियांना त्यांच्या विषयापासून परावृत्त करून, आपल्या शुद्ध आत्म्याची उपासना करावी (२ लोक १२ ते १७) संक्षेपात, हाच योग आहे व तोच परमात्म्यास प्रकाशित करण्यास दीपक आहे.

परमात्म्याचे स्वरूप -

“परमात्मा अतिनिर्मलः” “परमात्मा अतिनिर्मलः प्रक्षीणाशेषकर्मफलः” (टीकाकार) परमात्मा कर्म, नोकर्म, भावकर्मापासून अत्यंत भिन्न व संपूर्ण कर्माच्या फलानी सर्वथा रहित आहे. त्यासच निर्मल, केवल, शुद्ध, विविक्त, प्रभु, अविनाशी, परमेष्ठी, परात्मा, परमात्मा, ईश्वर जिन अशीही नावे आहेत.

या सर्व निरूपणाचा फलितार्थ -

ज्या रितीने बहिरात्म्याचे स्वरूप सांगितले आहे त्यावरून बहिरात्मा म्हणजे समयसारमध्ये ज्यास अज्ञानी म्हटले आहे तोच आहे. देह, मन, वचन याचा संयोग तर एका भवापासून अन्य भवरूपाने परिवर्तन यासह अविनाभावरूपाने आहेत. पुढे गाथामध्ये “देह एव आत्मनो भवः” असे सांगितले आहे. तो अज्ञानी मनातील विकल्प रागादि विकल्पामध्ये आपलेपणाची भावना करतो. समयसारमध्ये हेच अज्ञानीचे लक्षण सांगितले आहे.

आणि अंतरात्म्याचे जे स्वरूप सांगितले आहे ते स्वरूप समयसारच्या गाथेमध्ये जे स्वरूप सांगितले आहे. त्यासह तंतोतंत जुळणारे आहे. ज्ञानीचे लक्षण -

कम्मस्स य परिणामं णोकम्मस्स य तहेव परिणामं ।

ण करेदि एवमादा जो जाणादि सो हवे णाणी ॥ ७२ ॥

अर्थ - कर्माचे परिणाम म्हणजे कर्मादयाने होणारे रागादि कषाय व नोकषाय आणि नोकर्माचे परिणाम म्हणजे शरीर व शरीराश्रित इंद्रियाद्वारा

होणारे सुखदुःख आसक्ती, त्यामध्ये कर्तृत्वाची भोक्तृत्वाची बुद्धी. आत्मा या दोन्ही परिणामांचा कर्त्ताही नाही आणि भोक्ताही नाही; असे जो जाणतो, स्वीकारतो तोच ज्ञानी आहे.” यावरून हे स्पष्ट होते की, आ. पूज्यपादांनी समयसारचा आत्माच समाधितंत्रामध्येच प्रगट केलेला आहे. समाधितंत्र म्हणजे सरळ सोष्या भाषेत समयसारचे हार्द सांगणारा, समाधीची साधना, शुद्ध आत्म्याची साधनाच आहे. असे म्हणणे यांत काहीच अतिशयोक्ती नाही. हा ग्रंथ जीवनावर धर्माचे संस्कार टाकणारा जीवन घडविणारा, कसे जगाकडे पहावे हे शिकविणारा संस्कारकारी जीवनमार्ग व तत्त्वज्ञानच आहे.

संपूर्ण समाधिशतकमध्ये बहिरात्मा आणि अंतरात्मा म्हणजे अज्ञानी याची मान्यता, परिणती आणि प्रवृत्ती कशी असते याचा विचार फार सुंदर केलेला आहे.

बहिरात्म्याची प्रतीती, परिणती आणि प्रवृत्ती

(१) ज्यास आत्मस्वरूपाची प्रतीती नाही तो देहादिकामध्ये ममत्व करून सदैव परद्रव्यामध्ये विषयभोगांत, सत्ता, परिग्रह व कषायामध्ये लीन असतो. (२) तो सदैव मी स्त्री-पुरुष-नपुंसक यापैकी एकरूपाने आपणास मानतो आणि चार गति, योनि व शरीरद्वारा अनेक रूपाने मानतो. (३) जे ज्ञायकमात्र आत्म्यास जाणत नाहीत, त्यामुळे ते आत्म्यास जाणू शकत नाहीत. त्यामुळे ते अन्य जीवांना शत्रु-मित्र रूपाने पाहतात (४) बहिरात्मा ज्या गतिशरीर परिग्रह व इंद्रिय विषयामध्ये रत असतो त्यामध्ये सदैव विनाशाचे भय असते. तेथे निर्भयता अशक्य आहे आणि तो ज्या आत्मस्वरूपास न मानतां तेथे कष्ट मानतो त्यासारखे दुःखद व भयप्रद दुसरे कांहीही नाही. (५) तो शास्त्र जाणूनही आणि तपश्चरण करूनही निर्वाण प्राप्त करत नाही. (३३) (६) अविद्येच्या सदासर्वदा संस्कारामुळे मन आत्मस्वरूपापासून वंचित होऊन चंचल होते. मानापमानाचे शल्य कायम राहते. (७) बहिरात्मा सुंदर शरीर, इंद्रियभोग याची इच्छा करतो (३७-३८). तो दृश्यमान संसारीजीवांना तीन लिंगधारी व नानारूपाने मानतो. तो आत्मा परद्रव्यास ग्रहण करू शकतो सोडू शकतो

असा हठाग्रह करतो. तो आपल्या आत्मस्वभाव आणि परिणाम याचा अनभिज्ञ असतो. बहिरात्मा आंतर चेतनाप्रकाशास जाणत नाही. विषय व कषायामध्ये सदैव संतुष्ट असतात. शरीरादि जर अचेतन आहेत. तथापि तेथेच ममत्व वा द्वेष करतो. बहिरात्मा देहादिक व कषयादिकामध्ये आत्मबुद्धी करतो. म्हणून त्यास नातलग व मित्रपरिवाराचा वियोग सहन होत नाही. मरणाची चिंता त्यास त्रस्त करते.

अंतरात्म्याची प्रतीती परिणती आणि प्रवृत्ती

(१) अंतरात्मा आपल्या त्रिकालध्वृत ज्ञानस्वभावाचा स्वीकार करतो. त्यामुळे तो देहविषयक आणि कषायविषयक व्यवहारामध्ये लवलीन होत नाही. देहादिकामध्ये ममत्वाची बुद्धी त्यास असत नाही. (२) जो मी माझ्या आत्म्यास माझ्या ज्ञानधारेद्वारा आत्म्यामध्ये स्थित होऊन अनुभवतो तो आपणास स्त्री-पुरुष-नपुंसक लिंगरूप मानत नाही तो तर आत्म्यास एक चैतन्यरूप मानतो. (३) जो ज्ञायकमात्र आत्म्यास जाणतो त्याचे रागद्वेष संसारदशेतच नाहीसे होतात. त्यामुळे त्यास न शत्रुमित्रत्वाची भावना असते. (४) (४) शरीर-रागादिक यामध्ये सदैव भेदविज्ञानाची भावना करणारा अंतरात्मा कितीही तपश्चरणाने कष्ट झाले तरी त्यास खेद न होता अतीन्द्रिय आनंदच प्राप्त होतो. (५) अशा भेदविज्ञानाच्या संस्कारामुळे तो स्वरूपात स्थित राहतो. त्यास मानापमानाची भावना उरत नाही. (३७-३८) (६) अंतरात्मा तत्त्वज्ञ मात्र सुंदर शरीर इंद्रिये विषयभोग यांची इच्छाच करत नाही. अंतरात्मा विभावरूप आस्रव बंधाचा अभाव करतो; ज्ञानी आत्म्यास ज्ञानरूपानेच सदैव विद्यमान मानतो. शब्दाशिवायही अनुभवनीय स्वीकारतो. आत्मा, पराचा त्याग अथवा ग्रहण करू शकत नाही, आपण आपलेच स्वभावभाव व विकारांना ग्रहण करू शकतो अथवा सोडू शकतो असा त्याचा दृढविश्वास असतो. अंतरात्मा देहादि पर आणि परभावरूप कषायापासून निवृत्त होऊन मात्र जाननरूपाने परिणमतो. ज्या आत्म्याच्या स्वरूपाचा निर्णय केल्याने अंतरात्मा होतो त्या ध्येयरूप धर्म व शुक्लध्यानाच्या विषयभूत - आत्मा कोणता? याच्या स्वरूपाचा विचार मूळातच अत्यंत सोप्या व सरळ भाषेत फारच सुंदर केलेला आहे.

धर्मध्यानाचा ध्येयभूत आत्मा

(१) जो अग्राह्याचे ग्रहण करत नाही व ज्याचे ग्रहण केले आहे त्यास सोडत नाही, आणि सर्वांस फक्त जाणतोच तो स्वसंवेदनद्वारा अनुभवगोचर असा शुद्ध आत्मा मी आहे. आत्मा परद्रव्याच्या गुण व पर्यायांना ग्रहण करत नाही व आपल्या गुणपर्यायांचा कधीही त्याग करत नाही; फक्त प्रत्येक पदार्थाना जाणतो मात्र तो आत्मा न इंद्रियद्वारा गम्य आहे, न अनुमानादि परोक्ष प्रमाणद्वारा गम्य आहे. तो तर फक्त आपल्या लक्षणभूत स्वभावास जाणणारे ज्ञान अशा स्वसंवेदनद्वाराच अनुभवामध्ये येणारा आहे. (२०)

(२) रागद्वेषादि विकारद्वारा ज्याचे मन चंचल न होता आपल्या स्वरूपांत स्थित होतो असे आत्मतत्त्व आहे. अंतरात्मतत्त्व ज्ञानीच जाणतो दुसरा कोणीही नाही. (३५) नेहमी याच लक्षणभूत ध्रुव स्वभावरूप चैतन्य मात्र मी आहे. अशी ज्यास घट प्रतीती आहे तोच अंतरात्मा आहे.

(३) जो आपल्या चैतन्यस्वरूपाची प्रतीती नसल्यामुळे अज्ञानी होतो आणि चिन्मात्र आत्म्याची प्रतीती झाल्यामुळे ज्ञानी होऊन स्वरूपात सदैव जागृत आहे असा मी इंद्रियद्वारा जाणल्या जाऊ शकत नाही, शब्दांनाही वचनद्वाराही अगोचर आहे. फक्त स्वानुभवानेच अनुभवगम्य आहे.

अशा आत्मभावनेचे फल

(१) “जो जाणणारा तोच मी अशा घट भावनेमुळे वारंवार त्याच संस्कारामुळे तो अंतरात्मस्वरूप होतो. मला जी परमात्मदशा प्राप्त करायची आहे तो परमात्माही तर पूर्ण ज्ञानस्वरूपच आहे. आणि अशा भावनेने मी माझीच उपासना करावी हेच खरे ! आता मी इंद्रिय विषयापासून निवृत्त होऊन ज्ञानमात्र रूप आहे –” अशा परिणतीने परमानंदाची प्राप्ती करतो. या उलट जो आत्मस्वरूपास देहापासून वेगळा न जाणता, ते आत्मस्वरूप शाश्वतरूप आहे असे न मानणारा कडक तपश्चरण करूनही निर्वाण प्राप्त करत नाही. (३१ ते ३३)

रागद्वेष होतील तर त्यास नष्ट करण्याचा उपाय

प्रारंभिक भूमिकेमध्ये पुनश्च रागद्वेषाची उत्पत्ती प्रारब्ध योगीला

संभवनीय असते. तेव्हा आत्मभावनेमुळे पुनः स्वरूपात स्थित होतो. मुनींनाही देहविषयक राग उत्पन्न झाला तर आत्म्याचा खरा देह तर ज्ञानमात्र आहे. अशा चिंतनाने तो राग नष्ट होतो.

देहादिकामध्ये ममत्याने उत्पन्न होणाऱ्या दुःखाचा आत्मज्ञानानेच अभाव होऊ शकतो. भेदविज्ञानाच्या अभावी उत्तम तप करूनही निर्वाण प्राप्त होत नाही.

आत्म्यास परापासून निवृत्त करण्याचा मार्ग

प्रथमतः मनाच्या द्वारा शरीर आणि वचनापासून आत्म्यास भिन्न करावे. मनद्वारा भेदज्ञान करावे. अंतरात्म्याची विचारधारा अशी असते की, “शरीर, पांच इंद्रियांचे विषय व परिग्रह तसेच कषाय यामध्ये आत्म्यास हितकर काहीही नाही. अज्ञानी अज्ञान भावनेने तेथेच प्रीति करतो. अज्ञानी बहिरात्मा दुर्गतीमध्ये भ्रमण करतो. मातापिता पुत्र भार्यादिकांना ते प्रत्यक्ष भिन्न दिसून येतात, प्रसंगी सोडून जातात. तरीही त्याच्यावर मोह करतो; हे देहादिक तर अचेतन आहेत. त्यांना समजावून सांगण्याचा माझा प्रयत्नही सफल होत नाही. अज्ञानीला तर मी सांगतो ते पटतच नाही. तेव्हा समजाविण्याचे श्रम वायाच जातात. जोपावेतो शरीरादि व रागद्वेषास आत्मा मानतो तोपावेतोच संसार आहे. आणि जेव्हा भेदविज्ञान होते तेव्हा त्या साधनेने परमात्मा होतो. परमात्मा होऊन निर्वाण प्राप्त करतो. वस्त्र जाडे असले, रंगले असते, फाटले जीर्ण झाले तरी शरीरास व्यवहारीजनही तसे मानत नाहीत; तसेच शरीराच्या अवस्थांमुळे ज्ञानी आत्म्यास शरीररूप मानत नाहीत. त्यास हे चंचल विश्व भुरळ पाडत नाही. त्यास विश्व हे जड व अनात्मरूप भासते. तोच शाश्वत सुख प्राप्त करतो. बहिरात्मा नाही.” (५४ ते ६८) अशा भावनेच्या संस्काराने आत्मा शरीरादिकापासून निवृत्त होतो.

अज्ञानी शरीरादिकास आत्मा का मानतो ?

सापाचे शरीर हे तर सापाच्या कातेप्रमाणे जसे वेगळे आहे तसे शरीरही आत्म्यापासून भिन्न आहे. शरीराचा संयोग पाहून अज्ञानी त्यास आत्मा मानतो. संसारात परिभ्रमण करतो. प्रतिसमय शरीरापासून अनंत

परमाणू वियुक्त वेगळे होतात आणि अनंत परमाणू शरीरास प्राप्त होतात. तरी सदृश आकार पाहूनच त्यांना शरीरामध्ये आत्मत्वाची भावना होते. तो शरीरामध्ये गोरा, काळा, स्थूल-सूक्ष्म, लहान-मोठा असा विकल्प अनादि काळापासून करत आलेला आहे. या संस्कारामुळे तो पुनश्च संसारात परिभ्रमण करतो.

हा भ्रम दूर करण्याचा उपाय

आत्मा हा ज्ञानशरीरी मात्र आहे. ही भावना जेथे दृढमूळ आहे तोच नियमाने मुक्त होतो. ज्यास ही दृढता नाही त्यास निर्वाण प्राप्त होतच नाही हा नियम आहे. या अखंड ज्ञान संस्कारद्वाराच अज्ञानाचा नाश होऊ शकतो. त्यासाठी ज्ञानसंस्कार खालीलप्रमाणे टाकावेत -

“आजपर्यंत मी इन्द्रियद्वारा शरीर व विषयामध्ये प्रवृत्त झालो. त्यामुळे मी आत्म्यास जाणले नाही. त्यासाठी बहिरात्म्याचा संग टाळून मी त्यांच्यासह सर्व वचनव्यवहार टाळतो. कारण जनसंपर्कमुळे वचन विकल्प वाढतात. त्यामुळे हृदयात चंचल विकार उत्पन्न होतात, म्हणून योगींनी जनसंपर्क टाळावा व वचनव्यवहारापासून निवृत्त व्हावे. योगींना तर हाही विकल्प नसतो की साधूंनी गावांत राहावे की अरण्यांत ? हा विकल्प आत्मज्ञ नाहीत त्यांना असतो. ज्ञानी योगीचा निवास तर सदैव आपल्या शुद्ध आत्म्यातच असतो. भवपरिवर्तनाचे कारण तर देह आणि कषायामध्ये आत्मबुद्धी हेच आहे. चेतनमात्ररूपाने परिणतीनेच संसार नाहीसा होऊन मुक्ती प्राप्त होते. आणि ही मुक्ती सुद्धा आपल्या शुद्ध आत्म्याच्या भावनेनेच प्राप्त होते. म्हणून गुरु हे साक्षात् मोक्षाचे उपादान कारण अथवा साक्षात् निमित्त मानले नाही. ते परंपरा निमित्त आहेत. कारण त्यांच्याद्वाराच मोक्षमार्गाचा उपदेश प्राप्त होतो. अंतरात्मा ज्ञानी हा तर जन्म-मरण हे शरीरसंयोगाचे कारणाने आहेत, आत्मा चैतन्याने रहित कधीच होत नाही. आत्मा अनादि अनंत आहे. त्यास जन्म-मृत्युचे भयच नसते. देह धारण करणे वस्त्र धारण करणे आहे असे तो मानतो. जो लौकिक व्यवहारात सावधान असतो तो आत्मकर्तव्यापासून विमुख असतो व जो आत्मकल्याणांत दक्ष आहे तो लौकिक व्यवहारांत जागृत नसतो. म्हणून देहादिकास पर मानून आत्महितात जो दक्ष असतो तोच मोक्षमार्गस्थ

आहे. जो नुकताच प्रारब्ध योगी आहे त्यास हे जगत मोहमदिरेत असल्याप्रमाणे भासते. परंतु सदैव आत्मग्र जीवास हे जग दगड लाकडाप्रमाणे भासते. सर्वांचा उपदेश ऐकून व सांगूनही जोपावेतो मोक्ष प्राप्त होत नाही तोपावेतो अशी आत्मभावना सदैव करावी. ॥(७९ ते ८१)

मोक्षप्राप्तीचा अनुभूत समीक्षीन उपाय

याप्रमाणे देहादिकामध्ये ममत्व सोडून मोक्ष प्राप्त होईपर्यंत सदैव शुद्धात्मस्वरूपात दक्ष असावे. तसेच देहापासून आत्म्यास भिन्न करून आत्म्याची भावना आत्म्याच्याच आश्रयाने करावी की जोपोवतो स्वप्रामध्येही देहामध्ये आत्मत्वबुद्धी होणार नाही. मोक्ष प्राप्त होईपर्यंत खपर विकल्पाच्या अतीत व्हावे. त्याप्रमाणे व्रतादिकांच्या विकल्पातूनही निवृत्त व्हावे. हिंसादि पापांचा त्याग करून अर्धमार्चा विकल्प सोडावा आणि तसेच अहिंसादि व्रतांनी व्यावहारिक धर्माचाही विकल्प सोडावा. कारण त्याशिवाय ज्ञायकमात्र आत्म्याची अनुभूती होऊ शकत नाही. म्हणून मुमुक्षूंनी पापाप्रमाणे जीवरक्षादि व्रताचाही विकल्प सोडावा.

ब्रते आणि अब्रताचा विकल्प सोडण्याचा क्रम

प्रथमतः अब्रताचा-पापांचा-त्याग करून ब्रताची साधना करावी. तेथे यत्नाचारपूर्वक प्रवत्ती करावी. आणि शुद्ध आत्म्याच्या अनुभूतीमध्ये स्थित होऊन परमात्मपद प्राप्त होते तेव्हा दोन्ही विकल्प नियमाने सुटतात. ब्रते आणि अब्रताचे विकल्प अंतर्जल्पाशी अविनाभावी असतात. तेच तर उत्प्रेक्षाजाल आहे. त्याचा विनाश ज्ञाल्यानंतर आत्मा हा रागादिकाचे वेदन न करता आपल्या परिपूर्ण ज्ञानस्वभावाचे सदैव वेदन करतो. याप्रमाणे प्रथमतः पापविषयक विकल्पाचा त्याग करण्यासाठी, ब्रतांची पालना करावी. त्यानंतर ब्रतदिकांच्या पालनाने आत्मज्ञान संपन्न व्हावे. तेव्हा हा आत्माच ब्रताच्याही विकल्पाच्या अतीत होतो व परमात्मा होतो. (८२ ते ८६)

या निश्चयरत्नत्रयस्वरूप भूमिकेची विशेषता

या भूमिकेमध्ये गृहस्थलिंग-साधुलिंग सवस्त्रमुक्ती की नग्नलिंग याबाबतही कोणताच विकल्प असत नाही. एकमात्र निश्चय रत्नत्रयाच्या भूमिकेत

एकमात्र परिपूर्ण निर्ग्रथलिंग असते. जसा लिंगाचाही आग्रह नसतो. तद्वत् जाती वर्णादिकांचेही विकल्प असत नाहीत. कारण हे सर्व विकल्प देहाच्या आश्रितच असतात. जाति व लिंगाच्या आग्रहाप्रमाणे आपल्या संप्रदायाचा मताचा - दर्शनाचाही आग्रह असत नाही. या तिन्हीचा जेथे विकल्प असतो त्यांना परमात्मपद प्राप्त होत नाही.

मोहाचे प्राबल्य, ज्ञानाचे सामर्थ्य

मोहाच्या प्रबलतेमुळे हा आत्मा ज्या शरीराच्या निर्ममत्वासाठी आणि ज्या परमपदाच्या प्राप्तीसाठी भोगापासून निवृत्त होतो परंतु पुनश्च त्या शरीरामध्ये प्रीतीने अनुबंध करतो व अनुभूतीपासून दूर होऊन पुनः विकल्पात येतो. हा मोहाचा प्रभाव आहे. ज्याप्रमाणे आंधळ्याच्या खांद्यावर बसलेला लंगडा असा संयोग असताना भेद न जाणणारा अज्ञानी. भ्रमात पडतो व आंधळा सावधानतेने चालतो, असे मानतो. तद्वत् आत्मा व शरीर यामध्ये भेद न जाणणारा अज्ञानी दोहऱ्यांचा संयोग असतो तेव्हा शरीराच्या क्रियेला आत्म्याची क्रिया जाणतो व मानतो. परंतु शरीर जड, आत्मा चेतन असा भेद जाणणारा ज्ञानी भ्रमात पडत नाही. शरीराच्या क्रियेला आत्म्याची क्रिया मानत नाही. हे ज्ञानाचे सामर्थ्य आहे.

आत्मज्ञानाचे सामर्थ्य

आत्मस्वरूपाबाबत अज्ञानी निद्रावश आणि त्रिदोषामुळे होणाऱ्या उन्मत्त अवस्थेलाच विभ्रम-व्यामोह-मानतो. परंतु आत्मज्ञानीला ज्याचे दोष नाहीसे झालेले नाहीत अशा जीवाच्या सर्वच अवस्था भ्रमरूप वाटतात. हे ज्ञानी व अज्ञानीमध्ये अंतर आहे. त्यामुळे शरीरदोषामुळे कोमात गेलेला आणि निद्रितावस्थेत असला तरी ज्ञानी अंतरात्मा मुक्त होऊ शकतो. कारण त्याची श्रद्धा-मान्यता यथार्थ असते. परंतु बहिरात्मा संपूर्ण शास्त्राचा जाणकार असला तरीही तो जागृत असूनही मुक्त होत नाही. कारण तो लौकिक दृष्टीने जागा असला तरीही त्यास ज्ञायकमात्र आत्म्याची प्रतीती असत नाही. म्हणून तो मोक्ष प्राप्त करत नाही. हेच तर आत्मज्ञानाचे सामर्थ्य आहे. हेच श्लोक ९३-९४ मध्ये सांगतात.

सुप्तोन्मत्ताद्यवस्थैव विभ्रमोऽनात्मदर्शिनाम् ।
 विभ्रमोऽक्षीणदोषस्य सर्वावस्थात्मदर्शिनाम् ॥१३॥
 विदिताशेषशास्त्रोपि जाग्रदपि न मुंचति ।
 देहात्मदृष्टिज्ञातात्मा सुप्तोन्मत्तोऽपिमुच्यते ॥१४॥

जेथे आणि ज्या विषयामध्ये बुद्धि एकाग्र झालेली असते तेथेच श्रद्धा उत्पन्न होते आणि जेथे प्रतीती आहे तेथेच चित्त-मन-तळीन होते. उलटपक्षी जेथे व ज्याविषयामध्ये बुद्धी एकाग्र होत नाही तेथे श्रद्धा उत्पन्न होत नाही. जेथे श्रद्धा-प्रतीती-नाही तेथे मन तळीन होत नाही. हेच शुद्ध आत्म्याच्या उपासनेचे फल आहे.

उपासनेचे दोन भेद - भेद उपासनेचे स्वरूप -

ही उपासनाही दोन प्रकारची असते. एक भेदोपासना, व्यवहार उपासना २ निश्चय उपासना - अभेद उपासना. अरहंत सिद्धांची उपासना करणारा आराधक, त्या आराधकापासून भिन्न पूज्य व्यक्तीची उपासना ही व्यवहार उपासना आहे. परंतु त्याच्या आश्रयाने जो शुद्ध आत्म्याचा निर्णय करतो तोही आराधनेचे फल प्राप्त करतो. जसे ज्योतीची उपासना करणारी भिन्न वात स्वयं दीपक बनते. निश्चय उपासना हेच व्यवहार उपासनेचे फल आहे.

अभेद उपासना - निश्चय उपासना

अंतरात्मा आपल्या आत्मज्ञानाने आपल्याच आत्म्याची उपासना करतो, ही निश्चय उपासना आहे. हीच अभेद उपासना आहे. जसे कधीकधी जंगलामध्ये एकाच झाडाच्या दोन फांद्यांचे घर्षण करून अग्री उत्पन्न होतो. व्यवहार उपासनेची सार्थकता निश्चय उपासनेत आहे. याप्रमाणे उपासनाद्वारा शब्दास अगोचर अशा परमात्मपदाची सदैव भावना करावी व त्यासाठी आत्मज्ञानाचे सदैव संस्कार करावेत की, ज्यानंतर पुनः परत संसाराचा ताप सोसावा लागणार नाही असे पद प्राप्त होते.

अनेकांत द्वाराच वस्तुस्वरूपाचा निर्णय हाच समीचीन उपाय

आत्म्यास सर्वथा क्षणिक मानणारे किंवा सर्वथा नित्य मानणारे बौद्ध आणि सांख्य आणि जीवाची उत्पत्ती पंचमहाभूतापासून मानणारे चार्वाकाच्या मतामध्ये संसार-मोक्षाची सिद्धीच होत नाही. एक अनेकांतात्मक जैनदर्शनामध्येच संसार मोक्षाची व्यवस्था घटित होऊ शकते.

जसे स्वप्रामध्ये प्रत्यक्ष दिसून येणारे देहाचे मरण दिसून येत असतांनाही आत्म्याचा नाश होत नाही. तद्वत् शरीराचा वियोग दिसून येत असतांनाही आत्म्याचे मरण होत नाही. कारण दोहोतही भ्रम - विपर्यास - समान आहे. जर फक्त आत्मज्ञानाने मुक्ती होते तर तपश्चरणादिकांची व्यर्थता आहे. परंतु भरल्या पोटी दिसून येणारे तत्त्वज्ञान दुःखामध्ये नाश पावते. म्हणून जे भयानक परीषह आणि उपसर्गातही दोलायमान होत नाही तेच खरे तत्त्वज्ञान आहे.

शेवटी तर संसार मोक्षाचे हेच रहस्य आहे की, शरीरामध्ये आत्मत्वाची बुद्धी करणारा संसारात परिभ्रमण करतो परंतु भेदविज्ञानी अंतरात्मा देहादिकामध्ये ममत्व न करता परमानंद भोगतो. म्हणून या समाधितंत्रामध्ये प्रदर्शित अध्यात्ममार्ग जाणून जो परामध्ये परत्वाची भावना करतो आपल्या समयसारभूत शुद्ध आत्म्यालाच आपले स्वरूप मानतो तोच जन्म-मरण-दुःखापासून मुक्त होऊन अतीन्द्रिय शाश्वत सुखाचा स्वाद घेतो.

याप्रमाणे समाधिशतकाची ही विषयवस्तु आहे.

समाधिशतकातील लक्षणीय विशेष -

(१) समाधिशतकात योगींचे प्रारब्ध योगी आणि निष्पन्न योगी असे दोन भेद दिसून येतात. प्रारब्ध योगी म्हणजे ज्याला नुकतीच समाधि प्राप्त आहे त्या भूमिकेमध्ये तो कर्मोदयाची प्रबलता व श्रद्धेमध्ये दौर्बल्य यामुळे बाह्य परिस्थितीला अनुसरून योगी समाधिमध्ये पूर्ण तन्मय होत नाही. म्हणून तो कधीकधी समाधिपासून चलायमान होऊ शकतो. यामुळे सम्यग्दृष्टी हा श्रद्धेपासून चलित होऊन अर्धपुद्गल परिवर्तन काही कमी काळ संसारात भटकूं शकतो. या करणानुयोगातील मन्तव्याचे समर्थन होते. निष्पन्न योगींचे श्रद्धासामर्थ्य संस्कारामुळे विशेष असते व तो परीषह उपसर्ग

आदि प्रसंगी अविचल असतो.

(२) बहिरात्मा हा बाह्य वस्तुच्या आश्रयाने त्याग व ग्रहणाचे विकल्प करतो. परंतु ज्ञानी अंतरात्म्याला त्याग व ग्रहण आपल्याच परिणामांच्या आश्रयाने असते ही गोष्ट श्लोक ४७ यामध्ये स्पष्ट केली आहे. त्यामुळे अध्यात्मशास्त्राचा आशय स्पष्ट होतो व त्यात स्वावलंबनाचे महत्व स्पष्टपणे दिसून येते.

(३) श्लोक ९३ व ९४ हे विशेषत्वाने लक्षणीय आहेत. संपूर्ण शास्त्रांचा जाणकार असूनही जर अभिप्रायामध्ये देहादि व रागादिकामध्ये ममत्व असेल तर तो सावध असूनही मुक्त होत नाही. परंतु ज्ञानी अंतरात्मा शरीरदोष रोगादिकामुळे कदाचित निद्रिस्त असो वा उन्मत्त म्हणजे बेसावध असो तरीही तो मुक्त होतो. परमात्मपद प्राप्त करून सिद्ध होतो. यामुळे अलिकडे मध्यांतरी जे काही शिवराळपणाने अध्यात्मप्रवण सत्पुरुषाविषयी लिहिले वा बोलल्या जात होते त्यापासून समाजाने सावध असावे. हे समाजस्वास्थ्य हष्टीने इष्ट आहे.

समाधिशतकाचे महत्व -

अध्यात्मग्रंथाचा उगम मूलतः आ. कुंदकुंदाच्या 'समयपाहुड'पासून होतो. त्यांचाच आशय घेवून हा ग्रंथ सर्वसाधारण मुमुक्षुसाठी आ. पूज्यपाद देवनंदीनी रचला आहे. त्यामध्ये नयाचे निरूपण, भेदप्रभेद, दिसून येत नाहीत. सात तत्त्वाच्या विश्लेषण शास्त्रीय भाषेत नाही. हे शक्य झाले याचे कारण देह आणि चेतन आत्मा यामधील भेदविज्ञान हाच सर्व विवेचनाचा गाभा आहे. देह हा या अध्यात्मग्रंथामध्ये भव, इंद्रिये, रागद्वेष, मोहविकार, सर्व कर्मजनित परिणामांचा प्रतिनिधी म्हणून घेतलेला आहे. हेच मूळ कारिका आणि टीकेवरून स्पष्ट होते. देह आणि आत्मा यामधील भेदविज्ञानामुळे भेदविज्ञानाची कल्पना सर्व सामान्य जणांनाही सहजासहजी येते. त्यामुळे अध्यात्मशास्त्राची बाराखडी असे जर समाधिशतकाची महती सांगणे तर योग्यच आहे. नयाचे विकल्प नाहीत आणि शुद्धनयद्वारा सात तत्त्वाच्या सूक्ष्म विश्लेषणाचा ताण नाही. त्यामुळे हा ग्रंथ सामान्य मुमुक्षु श्रोत्यांना समजून घेणे सहज शक्य आहे. त्यास

चोवीस

समाधिशतक

सर्वासाठी छोटा समयसार अथवा 'समयसाराचा सार' म्हटले तर ते योग्यच होईल. सर्व प्राथमिकांना अत्यंत उपयुक्त वाटल्यावरूनच हा ग्रंथ श्री महावीर ज्ञानोपासना समिती तर्फे प्रकाशित करण्याचा निर्णय घेण्यात आला. सर्व स्वाध्यायप्रेमी मुमुक्षु त्याचे स्वागत करतील व अध्यात्माची मूलतत्त्वे जाणून श्रेयाची प्राप्ती करून घेण्यासाठी याचा निश्चितच उपयोग होईल. श्रेयार्थी मुमुक्षुंनी याचा लाभ ध्यावा हीच भावना.

- धन्यकुमार भोरे

मूढात्मा यत्र विश्वस्तो ततो नान्यद् भयास्पदम् ।

यतो भीतस्ततो नान्यदभयस्थानमात्मनः ॥२९॥

अर्थ :- हा मूढ अज्ञानी प्राणी जेथे निर्भय समजून आश्वस्त होतो, जेथे तो विश्वस्त आहे त्यापेक्षा दुसरे काहीही भयास्पद नाही. जेथे तो भयस्थान म्हणून भयभीत आहे, त्यासारखे निर्भयस्थान दुसरे कोणतेही नाही.

आत्मविभ्रमजं दुःखं आत्मज्ञानात्प्रशाम्यति ।

नायतास्तत्र निर्वान्ति कृत्वाऽपि परमं तपः ॥४९॥

अर्थ :- आत्म्याबाबत विभ्रमामुळे होणारे दुःख आत्मज्ञानामुळे नष्ट होते. त्या भेदविज्ञानासाठी जे पुरुषार्थ करत नाहीत त्यांनी खूप दुर्धर तप करूनही ते निर्वाण प्राप्त करत नाहीत.

व्यवहारे सुषुप्तो यः स जागर्त्यात्मगोचरे ।

जागर्ति व्यवहारेऽस्मिन् सुषुप्तश्चात्मगोचरे ॥७८॥

अर्थ :- जो या संसारविषयक लोकव्यवहारामध्ये सावधान नाही तो ज्ञानी तो आपल्या आत्मस्वभावांत सावधान असतो. जो या देहविषयक आणि स्वसंबंधी व्यवहारामध्ये जागृत असतो तो आत्मस्वरूपात झोपलेला असतो. त्यास आत्म्याचे (शुद्ध स्वरूपाचे) भान नसते.

समाधिशतक

समाधितंत्र (आ. पूज्यपाद देवनंदी रचित)

मंगलाचरण

येनात्माऽबुध्यतात्मैव परत्वेनैव चापरम् ।

अक्षयानंतबोधाय तस्मै सिद्धात्मने नमः ॥१॥

अन्वयार्थ :- (येन आत्मा आत्मैव अबुध्यत) ज्यांनी आत्म्यास आत्मरूपाने जाणले (च अपरं परत्वेनैव) आणि ज्याने शुद्ध आत्मा सोडून शरीरादि परद्रव्य आणि परभावास पररूपाने जाणले (तस्मै अक्षयानंतबोधाय) त्या अविनाशी अनंतज्ञानस्वरूप (सिद्धात्मने नमः) अशा सिद्ध परमात्म्यास नमस्कार असो.

भावार्थ :- ग्रंथाच्या प्रारंभी मंगलाचरण करण्याची सनातन प्रथा आहे. या ग्रंथाच्या प्रारंभी ग्रंथकार आ. पूज्यपादांनी मंगलाचरण केले. हा अध्यात्मग्रंथ आहे. अध्यात्मग्रंथामध्ये सिद्धांना अथवा समयसारास नमस्कार केलेला असतो. प्रथम चरणामध्ये ज्यांनी आपल्या शुद्धात्म्यास आत्मरूपाने जाणले व परपदार्थ - परभावांना पररूपाने जाणले हे सिद्धांचे विशेषण देवून त्याद्वारा मोक्षाचा मार्गाही सूचित केलेला आहे.

आत्म्यास रागद्वेषांनी रहित चैतन्यमात्र स्वीकारणे आणि शरीरादिक व रागादिकांना जडरूपाने जाणून ममत्व न करणे हेच मोक्षमार्गाचे मूळ आहे. आणि ही अनुभूती व प्रतीती भेदविज्ञानेन होऊ शकते. भेदविज्ञान हेच समयसार आणि अध्यात्माचे रहस्य आहे. भेदविज्ञानाचे महत्त्व आ. अमृतचंद्र देव या शब्दात प्रगट करतात -

भेदविज्ञानतः सिद्धाः सिद्धाः ये किल केचन ।

तस्यैवाभावतो बद्धा बद्धा ये किल केचन ॥

अर्थ :- जे कोणी सिद्ध झाले आहेत ते सर्वच भेदविज्ञानानेच सिद्ध

झाले आहेत. आणि जे कोणी कर्मानी बद्ध आहेत ते सर्वच भेदविज्ञानाची प्राप्ती न झाल्याकारणानेच बद्ध आहेत. संसारातील बहुभाग प्राणी आत्म्याचे तत्त्व जाणत नाहीत. आत्म्याचे तत्त्व तर चैतन्यमात्र हेच आहे. त्यास ओळखत नाहीत. त्यामुळे क्रियाकांडास व पुण्यासच धर्म सम्यक्त्व मानून बसतात. बहुभाग अज्ञानी प्राणी परिग्रह आणि कषायामध्येच ममत्वबुद्धी करतात. त्यामुळे ते संसार कार्यात, शरीररक्षा, परिग्रहात गढून गेलेले असतात. रुढीने चालत आलेला धर्म पाळतील तरी तो संसारसुखाच्या वांछेनेच. त्यांना मोक्षाचे प्रयोजन नसते. त्या कारणाने ते मोक्षासाठी धर्म करत नाहीत. तर पुण्याच्या आशेने धर्म करतात. याप्रमाणे शुद्धनयाचा अवलंब न घेता संसारांतच मग्न असतात. त्यामुळे त्यांना परद्रव्य आणि परभाव यापासून भिन्न आत्मतत्त्वाची ओळख नसते. त्यामुळे त्यांना मोक्ष प्राप्त होत नाही. ते कर्मानी बद्ध होऊन संसारात परिभ्रमण करतात.

रागादिक व देहादिकापासून मेदविज्ञान झाले तरच चैतन्यमात्र शुद्ध आत्म्याची प्रतीती होते. ही प्रतीती म्हणजेच सम्यगदर्शन असून तेच सम्यग्ज्ञानास व चारित्रास पायाभूत आहे. त्याशिवाय ज्ञान व चारित्र मिथ्याच मृत्युले जाते. सम्यगदर्शन-ज्ञान-चारित्राच्या उत्पत्तीचे कारण एकमात्र ज्ञायकस्वरूप शुद्ध आत्म्याची अनुभूती व प्रतीती हेच आहे. ती वर सांगितल्याप्रमाणे भेदविज्ञानानेच होऊ शकते. आजपावेतो जेवढे सिद्ध झालेत ते या भेदविज्ञानामुळेच झाले आहेत, होत आहेत व होतील. जे कोणी या संसारात कर्मानी बद्ध आहेत ते सर्व भेदविज्ञानाच्या अभावामुळेच आहेत.

याप्रमाणे मंगलाचरणामध्ये मोक्षाचा उपायही सूचित झालेला आहे.

मंगलाचरणाने सिद्ध परमात्म्यास नमस्कार केला आहे. जो ज्याच्या प्राप्तीची वांछा करतो तो त्यास नमस्कार करतो. ज्यास धनुर्विद्या हवी आहे तो धनुर्विद्येच्या गुरुस नमस्कार करतो. ज्यास राजापासून कांही हवे आहे तो राजास नमस्कार करतो. ग्रंथकार आ. पूज्यपाद देवनंदी यांना सिद्धपदाच्या प्राप्तीचे प्रयोजन आहे. म्हणून त्यांनी सिद्धास नमस्कार केला आहे. जे श्रोते आणि मुमुक्षु मोक्षाची प्राप्ती इच्छितात तेही सिद्धपदाच्या प्राप्तीसाठी सिद्धांना नमस्कार करतील. हे स्वाभाविक आहे.

येथे नमस्कार ज्यांना केला आहे त्या सिद्धांच्या नमस्कारांत जे सिद्ध झालेत, होत आहेत व होतील त्या सर्व सिद्धांना नमस्कार अंतर्भूत आहेच. सिद्ध सोडून सर्वच चार परमेष्ठी नियमाने सिद्ध होणारच आहेत. म्हणूनच सिद्धांना नमस्कार करण्यामध्ये चार परमेष्ठींना नमस्कार होऊनच जातो.

मागील गाथेमध्ये सिद्धांना नमस्कार केला आहे. त्या सिद्धपदाच्या प्राप्तीचा उपाय ज्यांनी दाखविला त्या सर्व तीर्थकर आणि अरहंतांना मंगलाचरणरूपाने नमस्कार होतोच -

जयन्ति यस्यावदतोऽपि भारती विभूतयस्तीर्थकृतोप्यनीहितुः ।

शिवाय धावे सुगताय विष्णवे जिनाय तस्मै सकलात्मने नमः ॥२॥

अन्वयार्थ :- (यस्य अवदतोऽपि भारती) जे बोलत नसतांनाही ज्यांना भारती दिव्यध्वनी रूपाने आहे, (तीर्थकृतो विभूतयः अनिहितुः) तीर्थकरांच्या आठ प्रातिहार्य समवसरण वगैरे विभूती ह्या ईच्छा न करताही असतात (तस्मै सकलात्मने जिनाय) त्या सकल परमात्म्यास शरीरसहित अशा अरहंत परमात्म्यास (शिवाय धावे सुगताय विष्णवे) शिव, धाता (ब्रह्मदेव), सुगत, विष्णु कोणतेही नाव असो. मी नमस्कार करतो.

भावार्थ :- सिद्धानंतर अरहंतांना नमस्कार करतात. नमस्कार करणे योग्यही आहे; कारण ते सिद्धपदाच्या प्राप्तीचा उपाय सांगतात. ते परम औदारिक शरीराने सहित असतात. म्हणून त्यांना सकल परमात्मा म्हणतात. सिद्धांना द्रव्यकर्म भावकर्मही आणि नोकर्मही असत नाही. म्हणून त्यांना निकल परमात्मा म्हणतात.

भावार्थ :- गणधर तीर्थकराच्या ओंकाररूप दिव्यध्वनीवरून बारा अंगाची रचना करतात. भगवंतांना दिव्यध्वनी असते. पण वचन न बोलताही इंद्रियाचा अवलंब न घेतां ती सर्वांगातून ओंकाररूपाने बाहेर पडते. अशी ही दिव्यध्वनी विभूती आहे. न बोलण्याचा विकल्प आहे, ईच्छाही नाही. कारण ईच्छा तर मोहनीय कर्माच्या उदयाचे निमित्त असतांनाच होते. त्यांच्या घातिकर्माचा क्षय झालेला आहे. म्हणून त्यांना ईच्छा नसते. असे हे प्रभूच्या भारतीचे वैभव आहे. या वैभवाचे असे निरूपण केले आहे -

यत्सर्वात्महितं, न वर्णसहितं, न स्पंदितोष्टद्वयम् ।

नो वांछाकलितं, न दोषमलिनं, न श्वासरुद्धक्रमम् ॥

शान्तामर्षविषेः समं पशुगणेराकर्णितं कर्णिभिः ।

तनः सर्वविदः प्रणष्टविपदः पायादपूर्वं वचः ॥

अर्थ :- हे वाणीचे वैभव सर्व जीवांचे हित करणारे आहे; ते वर्णादिकांनी युक्त नाही; न तेथे दोन ओषांचे हलनचलन आहे; वांछेपूर्वक प्रवृत्तही होत नाही; ते वचनदोषांनी मलिन नाही; श्वासामुळे हा वाणीचा प्रवाह रुद्ध होत नाही; ज्यांचे वैरविष शान्त झाले आहे अशा कानसहित सर्वच पशुगणांनी बारा सभेतील सर्व जीवासह ऐकलेले आहे. ते सर्व आपदांनी रहित अशा सर्वज्ञ देवांचे अपूर्व वचन आपले रक्षण करो !

तसेच तीर्थकरांना अष्ट प्रातिहार्य, परम औदादिक शरीर, समवशरण आदि विभूती दिसून येतात. परंतु साधक दशेमध्ये सुद्धा या वा अन्य कोणत्याही विभूतीचीही इच्छाच नव्हती. आतां मोहनीय व अन्य तीन घातिकर्माचा क्षय झालेला आहे. त्यामुळे त्यांना कोणतीही इच्छा नाही. केवळ हा नियोग आहे. तीर्थकर प्रकृतीचा उदय असतांना हे सर्व नियोगाने प्राप्त होते. तीर्थकरत्व ही प्रकृति अघाति नामकर्माची आहे. ती जीवाच्या अनुजीवी गुणांचा घात करू शकत नाही. मोहनीय कर्माचा क्षय झाला असतांना या सर्व विभूती नियोगाने इच्छेविना प्राप्त झालेल्या आहेत. त्यामध्ये अरहंत परमात्म्यास ममत्व असत नाही.

अशा सकल परमात्म्यास अरहंतांना माझा नमस्कार असो. तत्त्वज्ञास, विचारवंतास नावरुपाचा आग्रह नसतो. मग त्यास जिनेंद्र म्हणा; की शिव म्हणा, की त्यास ब्रह्मा म्हणा, सुगत म्हणा की विष्णु म्हणा. ते तर गुणांचे पूजक असतात.

अनंत चतुष्टयांनी विभूषित, सर्वज्ञ, वीतराग, हितोपदेशी अशा परमात्म्यास अनेक नावानी संबोधून त्याचा महिमा प्रगट करण्यात येतो.

१. त्यांनी कर्मशत्रूंना, रागद्वेषादि विकारांना जिंकले आहे म्हणून तेच जिन आहेत.

२. त्यांनी आपले कल्याण साधलेच आहे. परंतु त्यांच्यापासूनच मुमुक्षु जीवांना हिताचा उपदेश प्राप्त होतो. म्हणून ते सर्व जीवांच्या कल्याणास निमित्त आहेत. म्हणून तेच साक्षात् “शिव” म्हणजे कल्याणप्रद

आहेत.

३. संसारांत शांति नांदावी म्हणून असि, मसि आदि षट्क्रियांचा उपदेश दिला; म्हणून तेच विधाता-ब्रह्मा आहेत. तसेच त्यांनी मुमुक्षुंना संसारदुःखाचा नाश व अविनाशी सुखरूप मोक्षाचा उपदेश दिला. म्हणून ते तीर्थस्थापक धाता आहेत.

४. असा हा परमात्मा खन्या अर्थाने सुगत आहे. गत म्हणजे ज्ञान. सुगत म्हणजे उत्कृष्ट परिपूर्ण ज्ञान आहे. असा हा परमात्माच ज्ञानस्वरूपच आहे. अथवा हा परमात्मा अनंत चतुष्टयाने संपन्न आहे. म्हणून तोच सुगत आहे.

५. विष्णु म्हणजे व्यापक. केवलज्ञानद्वारा तो संपूर्ण पदार्थांना जाणल्यामुळे सर्वव्यापक विष्णु आहे.

अशा अरहंत परमात्म्यास माझा नमस्कार असो.

याप्रमाणे निकल परमात्मा आणि सकल परमात्म्यास नमस्कार करून आपण काय कथन करणार आहेत ? ते सांगतात -

श्रुतेन लिंगेन यथात्मशक्ति समाहितान्तःकरणेन सम्यक् ।

समीक्ष्य कैवल्यसुखस्यृहाणां विविक्तमात्मानमथाभिधास्ये ॥३॥

अन्वयार्थ :- (अथ) याप्रमाणे इष्ट देवांना मंगलाचरणद्वारा नमस्कार केल्यानंतर (श्रुतेन लिंगेन यथात्मशक्ति समीक्ष्य) श्रुत म्हणजे आगम. आगमास अनुसरून आणि अनुमानाने माझ्या शक्तीला न लपविता आत्मा जसा आहे तशाप्रकारे सम्यक् प्रकाराने जाणून (समाहितान्तःकरणेन सम्यक् समीक्ष्य) तसेच त्यामध्ये मन एकाग्र तळीन करून म्हणजेच एकाग्रतेने त्याची उपासना करून (कैवल्यसुखस्यृहाणां विविक्तं आत्मानं अभिधास्ये) केवलज्ञान आणि अतीन्द्रिय केवल आनंदाचे इच्छुक अशा मुमुक्षु जीवांना परद्रव्य आणि परभावापासून भिन्न आत्म्याचे स्वरूप सांगेन.

भावार्थ :- या सूत्रामध्ये भिन्न आत्म्याचे स्वरूप सांगण्याची प्रतिज्ञा ग्रंथकार आ. पूज्यपादांनी केली आहे.

भिन्न आत्मा म्हणजे कोण ?

रागादिविकार या भावकर्मांनी - दोषांनी रहित, द्रव्यदृष्टीने द्रव्यकर्मापासून नोकर्मापासूनही स्वभावतःच भिन्न असा जो चैतन्यमात्र -

उपयोग स्वरूपी आत्मा हाच विविक्त आत्मा आहे. उपयोग हे जीवाचे असे लक्षण आहे की, त्यामुळे आत्मा अजीव द्रव्यापासून, शरीरपरिग्रहादि अजीव पुद्गल द्रव्यापासूनही भिन्न आहेच. परंतु कर्मादय-जनित रागद्वेषादि विकार हेही लक्षणभूत ज्ञायक स्वभावापासून वेगळे आहेत. अज्ञानी त्यास आत्मरूप मानतो. परंतु ते कर्माचा उदय असतांनाच पराच्या लक्ष्याने होतात, आत्म्याच्या विसृतीमध्येच आपले भासतात. क्षणजीवी आहेत; म्हणून ते जीवाचा स्वभाव होऊ शकत नाहीत. परनिरपेक्ष स्वभावदृष्टीने त्यांना लक्षणभेदामुळे भिन्न करून अनुभव घेतला तर उपयोग जसा स्वभाव आहे तसा हे आत्म्याचा स्वभाव नाहीत. म्हणून ते भिन्न आहेत. कारण ज्ञायक आत्म्याच्या अनुभूतीपासून ते भिन्न आहेत.

जिनागमाच्या द्वारा त्याच्या विविक्तपणाचा निर्णय होतो.

संपूर्ण जिनागमामध्ये देहपरिग्रह आणि रागादिकापासून आत्मा हा भिन्न आहे ही गोष्ट एकमुखाने सांगितलेली आहे. हे जिनागमाचे निरपवाद हार्द आहे. जसे

एगो मे सासदो आदा णाणदंसणलक्खणो ।

सेसा मे बहिरा भावा सबे संजोगलक्खणा ॥

अर्थ :- माझा चिन्मात्र आत्मा ज्ञान दर्शनस्वरूपी आहे, शाश्वत आहे. शेष सर्व भाव त्या चिन्मात्र आत्मतत्त्वापासून वेगळे आहेत. कारण ते भाव परामध्ये आत्मत्वबुद्धीने होतात.

अहमिक्को खलु सुद्धो दंसणणाणमङ्गओ सदारूवी ।

ण वि अत्यि मज्ज किंचिवि अण्णं परमाणुमित्तं पि ।

अर्थ :- हा मी आत्मा खरोखर शुद्ध आहे, ज्ञानदर्शनमय आहे, सदैव अरूपी आहे. यास सोडून अन्य किंचित् परमाणुमात्रही माझे किंचिन्मात्र नाही. अनुमानानेही आत्म्याच्या भिन्नपणाचा निर्णय होतो.

अनुमानाने हेतूनेही भिन्न आत्म्याचा निर्णय होतो. शरीरादिक आणि आत्मा भिन्न भिन्न लक्षणद्वारा लक्षित होतात. ज्यामध्ये लक्षणभेद आहे त्यामध्ये पाणी आणि अग्नीप्रमाणे भेद आहे. कारण आत्म्याचे लक्षण उपयोग आहे आणि शरीरादिकामध्ये उपयोग नाही. याप्रमाणे दोहोमध्ये लक्षणभेद आहे. म्हणून आत्मा शरीरापासून भिन्न आहे.

भिन्न आत्मा स्वानुभवप्रत्यक्ष आहे.

एक चैतन्यमात्र उपयोगस्वरूपामध्ये मन एकाग्र झाले असतांना ज्ञायक स्वरूप आत्म्याच्या उपासनेमध्ये ध्यानामध्ये लीन होतो तेव्हा आत्मानुभवामध्ये रागादिक शुभ आणि अशुभ परिणाम अनुभवामध्ये येतच नाहीत. ज्ञायक आत्म्याच्या अनुभव हा फक्त स्वसंवेदन ज्ञानद्वाराच होऊ शकतो. स्वसंवेदन ज्ञान याचा अर्थ स्व म्हणजे चिन्मात्र आत्मा, जाणणारीही आत्म्याची ज्ञानपर्याय. अशी निर्विकल्प दशा म्हणजेच स्वसंवेदन ज्ञान.

याप्रमाणे आगम, अनुमान आणि स्वानुभव प्रत्यक्षाने जो कोणता निर्णय तोच यथार्थ निर्णय आहे. आगम आणि अनुमानाने जे ज्ञान होते ते प्रतीतीपूर्वक नसते. स्वानुभवप्रत्यक्षद्वारा अनुभव आणि प्रतीती होऊ शकते. बहुभाग मुमुक्षु देखील आज्ञाप्रधानी असतात. काही मुमुक्षु परीक्षाप्रधानी असतात. आज्ञाप्रधानी आगमानुसारी असतात. तर परीक्षाप्रधानी आशय आणि अनुमानाने भिन्न आत्मस्वरूपास जाणतात. प्रतीतिपूर्वक ज्ञान व निर्णय हा स्वानुभूति प्रत्यक्षानेच होतो.

आत्मा स्वरूपाने शुद्ध बुद्ध चैतन्यमात्र आहे, शुद्ध आहे तर तो या संसारांत विविधरूपाने कां दिसून येतो ? आत्म्याचे भेद किती आहेत ? त्यापैकी कोणता उपादेय आहे ? कोणता हेय आहे ?

या प्रश्नाचे उत्तर ग्रंथकार पुढील श्लोकात देतात -

बहिरन्तः परश्चेति त्रिधात्मा सर्वदेहिषु ।

उपेयात्तत्र परमं मध्योपायात् बहिस्त्यजेत् ॥४॥

अर्थ :- (बहिः अंतः परःच) १. बहिरात्मा २. अंतरात्मा ३. परमात्मा (इति सर्वदेहिषु त्रिधा आत्मा) याप्रमाणे सर्व जीवामध्ये तीन प्रकारचा आत्मा दिसून येतो. (तत्र मध्योपायात् परमं उपेयात् बहिः त्यजेत्) मध्य अशा अंतरात्म्याचा साधन म्हणून स्वीकार करून परमात्मा साध्य करावा व बहिरात्मपणा सोडावा.

भावार्थ :- या श्लोकामध्ये आत्म्याचे तीन भेद सांगितले आहेत. (१) बहिरात्मा (२) अंतरात्मा (३) परमात्मा.

हे भेद नाना जीवाच्या अपेक्षेनेही घटित होतात. आणि नैगमनयाने

व पर्यार्थिक नयानेही सिद्ध होतात. वर्तमानकाळी ज्या भेदरूपाने आत्मा असेल त्यावर हे अवलंबून आहे. जर तो सम्यग्घट्टी असेल तर तो भूत नैगमनयाने बहिरात्मा आहे. भावी नैगमनयाने परमात्मा आहे. जर तो बहिरात्मा असेल तर भावीनैगमनयाने तो अंतरात्मा आहे व दूर भाविनैगमनयाने परमात्मा असेल.

जर तो परमात्मा असेल तर भूत नैगमनयाने त्यास अंतरात्मा म्हणता येते. आणि दूर भूतनयाने त्यास बहिरात्मा म्हणता येते. हे सर्व कथन पर्यायघट्टीने वा नैगम नयाने शक्य आहे.

अध्यात्मशास्त्रामध्ये वेगळा घट्टीकोण आहे. स्वभावग्राही शुद्ध निश्चयनयाच्या घट्टीने जीव हा अनादि - अनंत चिन्मात्र ज्ञायकभावरूपाने ज्ञात होतो. त्यासच कारणपरमात्मा, अंतस्तत्त्व, परमपारिणामिक भाव, ध्येयभूत शुद्ध आत्मा असे म्हणतात.

प्रश्न - अभव्यजीवाला अंतरात्मपणा आणि परमात्मपणा कसा काय असू शकेत ? कारण की अभव्याला रलत्रयाची प्राप्ती होऊच शकत नाही. तर अंतरात्मा कसा होणार ? आणि अंतरात्माच होऊ शकत नाही तर तो परमात्मा कसा होणार ? तो तर नेहमी बहिरात्माच असेल.

उत्तर - एक तर अध्यात्मशास्त्रामध्ये परमशुद्धभावग्राही शुद्ध द्रव्यार्थिक नयाने याचे उत्तर मिळते. या शुद्ध नयाच्या घट्टीने सर्व जीवमात्र त्रिकालधूव शाश्वत चैतन्यमात्र आहेत. तो भाव तर निरुपाधि आहे. या निरुपाधी आत्म्यालाच तर अध्यात्मशास्त्रामध्ये 'विविक्त आत्मा' असे म्हटले आहे. अभव्य जीवाला ज्ञायकरूपमात्र शुद्ध पारिणामिक भाव असूनही ज्ञायकमात्र आत्म्याचा व सम्यग्दर्शनरूप रलत्रयाच्या प्राप्तीचा स्वकाल त्यास कधी प्रगट होणारच नाही, एवढाच त्याचा अर्थ आहे.

जीवाचा निरुपाधि स्वभाव हा आगमामध्ये शक्तिरूपाने त्रिकाल स्वीकारलेला आहे. म्हणजे निरुपाधि असा जो लक्षणभूत स्वभाव त्यारूपाने परिणमण्याची त्रिकाल शक्ती ही मानलेली आहे. या शक्तीमात्र अपेक्षेने त्यास परमात्मा अंतरात्मा म्हणता येते. याच अपेक्षेने अभव्य जीवाचे ठिकाणी सुद्धा स्वभावरूपाने परिणमण्याची त्रिकाल शक्ती आहे. ही गोष्ट आगमसंमत आहे. प्रत्येक द्रव्य गुणपर्यायरूपाने परिणमते. त्या त्या

पर्यायाच्या काळी त्या पर्यायरूपाने परिणमण्याची योग्यता असते. याप्रमाणे स्वभावरूपाने परिणमण्याची त्रिकाल शक्ती आणि पर्यायकाळी त्या पर्यायरूपाने परिणमण्याची पर्यायगत योग्यता अशा दोन्ही शक्ती सर्व द्रव्यामध्ये वस्तुस्वभावानेच असतात.

अभव्य जीवालाही स्वभाव व परिणतीची त्रिकाल योग्यता असते. परंतु रलत्रयरूपाने अथवा स्वभावपर्यायरूपाने परिणमण्याची तात्काल क्षणिक योग्यता कधीच व्यक्त होत नाही. अशीच अभव्याची नियती आहे.

अतएव त्रिकाल शक्तीच्या अपेक्षेने मात्र अभव्याचे ठिकाणी अंतरात्मपणा आणि परमात्मपणा मानता येतो. त्यात बाधा येत नाही. तसेच अभव्यसम भव्य याबाबत समजावे.

जीव अनादि काळापासून बहिरात्मा आहे. प्रथमतः सम्यक्त्व प्रगट होते तेव्हाच भव्यत्वाच्या शक्तीची व्यक्ती होते. सिद्धांना भव्यत्वभावाचाही अभाव असतो. (औपशमिकादि भव्यत्वानां च । तत्त्वार्थसूत्र अ. १० सूत्र) त्यानंतर तो सिद्ध निकल परमात्मा होतो. सकल परमात्मा आहे, शरीर आहे, तोपर्यंतच भव्यत्व भाव असतो.

बहिरात्मा, अंतरात्मा व परमात्मा यामध्ये हेयोपादेय विवेक

परद्रव्य आणि रागादि परभाव यामध्ये आत्मबुद्धी आणि स्वभावबुद्धी जो करतो तो बहिरात्मा आहे. या बुद्धिमुळे हा अज्ञानी सदैव सांसारिक कार्यामध्ये मग्न आहे. हा अज्ञानी रागादिकांना आपला स्वभाव मानतो; आत्म्यास पुढ्रल कर्माचा व जड कर्माच्या उदयास आत्मपरिणामांचा कर्ता मानतो. त्यामध्ये इष्ट अनिष्टकल्पना करून तो सारखा कष्टी होत आहे. आत्म्यास चैतन्यमात्र मानतो तेव्हा परद्रव्याच्या कर्तृत्वाचा व इष्टानिष्ट बुद्धीचा अभाव होतो. तेव्हा तो आत्मालाच आत्मरूपाने मानतो व त्यामुळे आकुलतेचा अभाव होतो. समता प्राप्त होऊन शांति मिळते. म्हणून अंतरात्मा होऊन बहिरात्मपणा सोडावा. परमात्माही आत्माच आहे. चैतन्यस्वरूपाची पूर्णता करून घेतल्यामुळे तो सर्वज्ञ होतो; परम आनंदात लवलीन असतो. म्हणून परमात्मा होणे हे जीवमात्राचे अंतिम साध्य आहे व तोच मनोरथाची पूर्णता आहे. रलत्रयाची साधना म्हणजेच सम्यक् दर्शनज्ञानचारित्राची उपासना करणारा अंतरात्मा आहे. अंतरात्मपणामुळे

परमात्मा बनण्याचा मार्ग प्रशस्त होतो.

आता बहिरात्मा, अंतरात्मा व परमात्मा यांचे लक्षण सांगतात -

बहिरात्मा शरीरादौ जातात्मभ्रान्तिरात्तरः ।

चित्तदोषात्मविभ्रांतिः परमात्मातिनिर्मलः ॥५॥

अन्यथार्थ :- (शरीरादौ जातात्मभ्रान्तिः बहिरात्मा) मन, वचन, शरीर वा रागादिकामध्ये ज्यास ममत्वबुद्धी आहे तो बहिरात्मा आहे. (अंतरः चित्तदोषात्मविभ्रांतिः) आणि चित्त म्हणजे मनातील विकल्प, दोष म्हणजे रागादिकविकार आणि शुद्ध आत्मा यासंबंधी ज्याची एकत्वाची भ्रान्ति अभिनिवेश निघून गेली आहे तो अंतरात्मा आहे. (परमात्मा अतिनिर्मलः) आणि जो कर्मजनित दोषांनी विरहित असल्यामुळे अत्यंत निर्मल आहे तो परमात्मा आहे.

भावार्थ :- या सूत्रामध्ये बहिरात्मा, अंतरात्मा आणि परमात्म्याचे लक्षण सांगितले आहे.

बहिरात्म्याचे स्वरूप - जो शरीर, मन, वचन कायादिकामध्ये, रागद्वेषादि विकारामध्ये, सहा द्रव्ये व सात तत्त्वे इत्यादिकामध्ये, विपरीत अभिनिवेश करतो तो बहिरात्मा आहे. (१) मनुष्यादि गतीमध्ये व भवामध्ये ममत्व करतो; त्यामुळे त्या शरीर मन वचनादिक हे माझेच आहेत असे विपरीत मानून त्यासंबंधीच्या व्यवहारात गुंतून पडतो. आत्म्याच्या चेतनस्वभावाची त्यास प्रतीती नसते. (२) त्यामुळे कर्मोदयजनित रागद्वेषादि कषायांना तो आपले स्वरूप मानतो. ते रागादिक तर एक समयमात्र आत्म्यामध्ये असतांनाही त्यांना स्थायी मानतो. (३) प्रत्येक द्रव्य आपल्या स्वभावाने प्रतिसमय परिणमते. त्यामुळे प्रत्येक द्रव्य आपल्याच परिणामांचा कर्ता आहे. परंतु मी अन्यद्रव्यामध्ये परिवर्तन करतो असे विपरीतच श्रद्धान करतो. (४) प्रत्येक जीव आपले जन्म-मरण-सुखदुःखादि रूपाने परिणमतो. परंतु हा परद्रव्यास मी जगवितो, मारतो, सुखवितो व दुखवितो आणि दुसरेही मला जन्म, मरण, सुख-दुःख देतात अशा मान्यतेने सारखा व्याकूळ होतो आहे. या आपल्याच मान्यतेमुळे बहिरात्मा सदैव व्याकूळ आणि दुःखी असतो. सर्वच जीव सम्यगदर्शन होण्यापूर्वी बहिरात्मा असतात.

अंतरात्म्याचे स्वरूप - याच्या ठीक विपरीत अंतरात्म्याची मान्यता असते. जेव्हा त्याचा संसाराचा अंतकाळ जवळ आलेला असतो तेव्हा तो तत्त्वविचार करतो. तो दुःखाचे, दुरवस्थेचे कारण आपलीच मान्यता आहे अशी त्यास जाणीव होते. व आत्म्याला तो एक चैतन्यमात्र, उपयोगस्वभावी मानून कर्मजनित चार गति, रागादिभाव इत्यादि सर्व औपधिक भावांना ज्ञायकस्वरूपापासून भिन्न मानतो. अतएव त्यांना तो परच जाणतो. परामधील कर्तृत्वबुद्धी, भोक्तृत्वभाव यांचा त्याग करतो. शुद्ध उपयोगस्वरूपी असाच मी आहे, त्यासच जाणतो आणि त्या अनुभूतीमध्ये स्थिर राहण्याचा एकत्वाची पुरुषार्थ करतो. हेच तर सम्यग्दर्शन ज्ञान चारित्राचे लक्षण आहे. तोच मोक्षमार्ग, आत्मसिद्धीचा उपाय आहे. म्हणजे अंतरात्मदशा ही बहिरात्मपणा सोडल्यानंतरच प्राप्त होते आणि त्या क्रमाने अखंड पुरुषार्थने मोक्ष म्हणजेच शुद्धात्मप्राप्ती होते. म्हणजेच तो परमात्मा होतो.

म्हणून बहिरात्मता हेच जाणून अंतरात्मा होतो व त्यास मोक्षाची, शुद्धात्मलाभाची प्राप्ती होते म्हणून तेव्हा तो परमात्मा होतो.

परमात्म्याचे लक्षण - अनादिकाळापासून चालत आलेली भावकर्म-द्रव्यकर्म यांच्या संतान परंपरेच्या दुष्ट चक्रातून बाहेर पडून तो रलत्रयाची साधना करतो. साधन करता करता प्रथमतः रागादि भावकर्माची परिणती नष्ट होते, नंतर जेव्हा रलत्रयाची एकाग्रता होते तेव्हा आठही द्रव्यकर्माचा बंध होत नाही. त्यास अनंत चतुष्ट्याची प्राप्ती होते, आणि तेव्हापासून ही परमात्मदशा संसारांत तेराव्या गुणस्थानांत प्रगट होते. ती नष्ट होत नाही; कायम राहते. म्हणून त्यास सकल परमात्मा अथवा जीवनमुक्त म्हणतात.

शेवटी जेव्हा चार अध्यात्मिरूप द्रव्यकर्म व नोकर्म नष्ट होतात. तेव्हा प्राप्त शरीरसंयोग नष्ट होतो. म्हणून त्यास निकल परमात्मा म्हणतात. त्या परमात्म दशेतील जीवास अशीही नावे असतात -

निर्मलः केवलः शुद्धो, विविक्तः प्रभुरव्ययः ।

परमेष्ठी परात्मेति परमात्मेश्वरो जिनः ॥६॥

अन्वय :- ज्याक्रमाने पदे आहेत त्याच क्रमाने अन्वय घ्यावा.

अर्थ व भावार्थ :- १. त्या परमात्म्यास तो संपूर्ण कर्ममलाने रहित

असल्यामुळे निर्मल वीतरागी म्हणतात. २. शरीर, भावकर्म, द्रव्यकर्म व नोकर्माच्या रहित असल्यामुळे त्यास केवल अथवा केवळी म्हणतात. ३. त्यासच शुद्ध म्हणतात; कारण द्रव्यभावकर्माचा अभाव झाल्यामुळे तो उत्कृष्ट शुद्धतेने सहित आहे. ४. तो शरीरकर्मादिकांनी रहित असल्यामुळे त्यास 'विविक्त' 'भिन्न' आत्मा असे म्हणतात. ५. तो चक्रवर्ती इंद्रादिकांनाही पूज्य आहे, वंदित आहे म्हणून त्यास प्रभु असे म्हणतात. ६. परमात्मदशेचा नाश होत नाही म्हणून धूव, अव्यय आहे. ७. चक्रवर्ती इंद्रादिकांनाही पूजनीय पदामध्ये स्थित आहे, म्हणून परमेष्ठी म्हणतात. ८. तो संसारी जीवापेक्षा उत्कृष्ट आहे म्हणून त्यास परात्मा म्हणतात. ९. सर्व जीवमात्रामध्ये श्रेष्ठ आहे, म्हणून तोच परात्मा आहे. या प्रकारचे आणखी जे शब्द आहेत ते परमात्म्याचे वाचक आहेत. १०. तो परमात्माच ईश्वर आहे, कारण तो अंतरंग आणि बहिरंग उत्कृष्ट ऐश्वर्याने सदैव संपन्न आहे. ११. आणि तोच सर्व कर्मशत्रूंचा नाश करणारा आहे, म्हणून त्यास जिन म्हणतात.

आता बहिरात्म्यास देहामध्ये आत्मत्वाचा अध्यास करण्याचे कारण काय हे सांगतात -

बहिरात्मेन्द्रियारैरात्मज्ञानपराङ्मुखः ।

स्फुरितः स्वात्मनो देहमात्मत्वेनाध्यवस्थति ॥७॥

अन्वयार्थ :- (बहिरात्मा आत्मज्ञानपराङ्मुखः) हा बहिरात्मा अनादिकाळापासून उपयोगमात्र आत्म्याच्या ज्ञानापासून विमुख आहे. अतएव (इंद्रियद्वारैःस्फुरितः) सांसारिक सुखाच्या लालसेने बाह्य इंद्रियाच्या विषयांना ग्रहण करण्यामध्ये सहजच प्रवृत्त होतो. आणि (स्वात्मनो देहं आत्मत्वेन अध्यवस्थति) त्यामुळे आपल्याच आपलाच शेजारी देह त्यास आत्मबुद्धीने आत्मा मानतो.

भावार्थ :- हा जीव संसारदशेमध्ये मिथ्याहष्टी बहिरात्मा आहे. तो चार गतीमध्ये सारखा परिभ्रमण करतो आहे. त्या गतीनामकर्माच्या उदयानुसार जो भव प्राप्त होतो त्या रूपाने तो आपल्या आत्म्यास मानत आलेला आहे. त्या भवात प्राप्त होणारा देह, इंद्रियांचा संयोगामध्ये तो ममत्व करून इंद्रियाचा गुलाम होऊन इंद्रियांच्या विषयामध्ये सारखा झेप

घेऊन प्रवृत्त होत आहे. अन्य जीव-पुद्गलामध्ये अशाप्रकारे आत्मत्वबुद्धीचा अध्यास करतो, परंतु तो आपल्याच स्वरूपाचा मात्र अनभिज्ञ आहे. त्यामुळे आपल्या स्वरूपाची त्यास प्रतीतीच नाही. नरनारकादी पर्यायामध्ये जी आत्मबुद्धी तेच संसाराचे मूळ कारण आहे. त्यामुळे त्या पर्यायाच्या सर्वच व्यवहारामध्ये गढून गेलेला आहे. त्यामुळे प्राप्त भव यामध्ये ममत्व दृढ होते. व तो पुनः देह आणि भवासच आत्मा मानतो. ॥७॥

अशाप्रकारे देहातील ममत्वामुळे चार गतीमध्ये जी देहइंद्रिये प्राप्त होतात तेथेही अशीच प्रवृत्ती करतो हे सांगतात -

नरदेहस्थमात्मानमविद्वान् मन्यते नरम् ।

तिर्यचं तिर्यगड्गस्थं सुरांगस्थं सुरं तथा ॥८॥

नारकं नारकांगस्थं न स्वयं तत्त्वतस्तथा ।

अनंतानंतधीशक्तिः संसंवेद्योऽचलस्थितिः ॥९॥

अन्यार्थ :- (अविद्वान् नरदेहस्थं आत्मानं नरम् मन्यते) अज्ञानी प्राणी मानवशरीरामध्ये असणाऱ्या जीवास (आत्मा न मानता) मानवच मानतो. (तिर्यचं तिर्यगड्गस्थं, सुरांगस्थं सुरं, नारकं नारकांगस्थं) तसेच तो मिथ्यादृष्टि अज्ञानी तिर्यचशरीरांत राहणाऱ्यास तिर्यच, देवशरीरांत राहणाऱ्यास देव, आणि नारकीच्या शरीरांत राहणाऱ्या जीवास नारकी मानतो. (स्वयं तत्त्वतः तथा न) हा आत्मा तर स्वभावाने तत्त्वतः नारकादि रूप नाही. (अनंतानंतधीशक्तिः स्वसंवेद्योऽचलस्थितिः) वास्तविक तर तो निरूपाधि अवस्थेत अनंतानंत ज्ञान-दर्शन-वीर्यरूप आहे. त्रिकाल स्वभावाच्या अपेक्षेने तो चैतन्यमात्र उपयोगस्वरूपी आहे. तो अनादि काळापासून अनंतकाळपर्यंत या अविचल स्वभावांत स्थित आहे.

भावार्थ :- हा जीव शरीरांत असला तरी शरीर शेजारी असून पुद्गलाचा पिंडमात्र आहे. स्पर्शरसगंधवर्णरूप मूर्तिक आहे. उपयोगरहित आहे. आत्मा मूर्त गुणांनी रहित मात्र उपयोगस्वभावी आहे. तो शक्तिरूपाने अनंतज्ञान-दर्शन-वीर्य सुखरूप आहे. त्यामुळे देह आणि आत्मा हे सर्वथा भिन्न आहेत. हा त्याचा अनादिअनंत लक्षण स्वभाव असून संसारांतील चार गती व विभावभाव याप्रमाणे उत्पादव्ययरूप परिवर्तनशील नाही. तर तो उपयोग स्वभाव ध्रुव शाश्वतरूप आहे. आणि ह्या चारही गति

उत्पादव्यय-स्वरूप पर्यायवान् नाशवंत आहेत. ते पर्यायरूप नाशवंत असल्यामुळे त्यास आत्मा म्हणता येत नाही. त्यांना व्यवहारानेच फक्त आत्मा म्हणता येते.

असा हा शाश्वत उपयोगस्वरूपी आत्मा केवळ स्वसंवेदनद्वारा (आत्माच ज्ञेय आणि जाणणाराही आत्माच. म्हणून त्यास स्वसंवेदन म्हटले आहे.) अनुभव प्रत्यक्ष असतो. इंत्रिये त्यास ग्रहण करू शकत नाही; तो अनुमानासही अगोचर आहे. || ८-९ ||

आपल्या देहामध्ये ममत्व करणाराच परदेहामध्येही असेच करतो.

स्वदेहसदृशं दृष्ट्वा परदेहमचेतनम् ।

परात्माधिष्ठितं मूढः परत्वेनाध्यवस्थति ॥९०॥

अन्वयार्थ :- (स्वदेहसदृशं अचेतनं परदेहं दृष्ट्वा) आपल्या देहाप्रमाणेच दुसऱ्याचा अचेतन देह पाहून (मूढो) अज्ञानी मिथ्यादृष्टी जीव (परदेहाधिष्ठितं) त्या परदेहामध्ये राहणाऱ्या जीवास (परत्वेन अध्यवस्थति) तोही माझ्या सारखाच अन्य शरीररूप जीव आहे असे मानतो.

भावार्थ :- ज्याप्रमाणे अज्ञानी ज्या देहामध्ये राहतो त्या आपल्या शरीरास आत्मा मानतो त्याचप्रमाणे आपला देह जसा आहे तसा दुसऱ्याचा देह पाहून त्या परदेहामध्ये राहणाऱ्यासही अन्य जीव मानतो. याप्रमाणे बहिरात्म्याचा मोह सर्वत्र विपरीतच निर्णय करतो. || ९० ||

अशाप्रकारच्या अध्यवसान-विभ्रमामुळे काय होते हे सांगतात -

स्वपराध्यवसायेन देहेषु विदितात्मनाम् ।

वर्तते विभ्रमः पुसां पुत्रभार्यादिगोचरः ॥९१॥

अन्वयार्थ :- (अविदितात्मनाम् देहेषु स्वपराध्यवसायेन) ज्यांना आपल्या चेतनस्वरूप आत्म्याचे ज्ञान नाही अशा अज्ञानी जीवाने आपल्या आणि पराच्या देहामध्ये आपल्या आणि पराच्या आत्म्याचा अध्यास केल्यामुळे (पुसां पुत्रभार्यादिगोचरः विभ्रमः वर्तते) जीवांना हा पुत्र, ही भार्या या स्वरूपाचा विभ्रम होतो.

भावार्थ :- आपल्या देहात आपल्या आत्म्याचा आणि पराच्या देहामध्ये परजीवाच्या आत्म्याचा अध्यास केल्यामुळे हा याचा पुत्र आणि या मुलाचा बाप, तसेच ही यांची पली व हा तिचा पती असा विभ्रम -

व्यामोह होतो.

हा सर्व व्यवहार एक जीव आणि त्याचेच शरीर असा उपचार होऊ शकत नाही. दोन सशरीरी जीवामध्येच हा असा परस्परोपग्रहाचा उपचार लागू होऊ शकतो. ॥ ११ ॥

या विभ्रमामुळे काय होते हे सांगतात -

अविद्यासंज्ञितस्तस्मात्संस्कारो जायते दृढः ।

येन लोकोऽङ्गमेव स्वं पुनरप्यभिमन्यते ॥ १२ ॥

अन्वयार्थ :- (तस्मात् अविद्यासंज्ञितः संस्कारो दृढः जायते) त्या विभ्रमामुळे हे विभ्रमाचे संस्कार अत्यंत दृढ होतात. त्यालाच अविद्या म्हणतात. (येन लोकः अंगमेव स्वं पुनः अपि अभिमन्यते) त्या अविद्येच्या-अज्ञानाच्या कारणाने पुनः जीव शरीरालाच आत्मा पुनः पुनः पुनः याच जन्मात नव्हे तर अन्य जन्मातही असाच मानू लगतो.

भावार्थ :- या अध्यवसायामुळे, त्याच्या वारंवार अविरत संस्कारामुळे तो अभिनिवेश अधिकाधिक पक्का होतो. तेव्हा अविरत अध्यवसायाच्या संस्कारास अविद्या हे नाव प्राप्त होते. आणि जन्मोजन्मी ही अविद्या व्यामोह उत्पन्न करते.

त्यानंतर असे मानणारा काय करतो हे सांगतात -

देहे स्वबुद्धिरात्मानं युनक्त्येतेन निश्चयात् ।

स्वात्मन्येवात्मधीस्तस्मात् वियोजयति देहिनम् ॥ १३ ॥

अन्वयार्थ :- (देहे स्वबुद्धिः आत्मानं एतेन निश्चयात् युनक्ति) ही देहामध्ये स्वबुद्धि म्हणजे ममत्वाची भावनाच पुनश्च त्या शरीराशी जोडते. आणि (स्वात्मनि एव आत्मधीः तस्मात् देहिनं वियोजयति) आपल्याच आत्म्यामध्ये आत्मत्वबुद्धी ही त्या जीवास देहापासून या जीवास मुक्त करते.

भावार्थ :- देहामध्ये ममत्वबुद्धीने हे अभिनेवश आणखी अत्यंत दृढ होतात. त्या अविद्येच्या दृढ संस्काराने मूढ प्राणी पुनः देहाशी संबद्ध होतात. अशी ही परंपरा हा जीव ज्ञानी होईपर्यंत अविरत चालू राहते. संसार परिभ्रमण सारखे सुरु राहते. आणि आपल्या चैतन्यमात्र आत्म्यामध्ये आत्मबुद्धी केली असता ते भेदविज्ञानाचे संस्कार देहापासून आत्म्यास

पृथक् करतात. याप्रमाणे संसाराची ही अखंड परंपरा खंडित होते. याप्रमाणे तो ज्ञानी संसारापासून मुक्त होतो. ॥ १३ ॥

याप्रमाणे शरीरासह आत्म्याचा संबंध मानणारा बहिरात्मा जे काही करतो ते अति निंदास्पद असते. यावद्वल ग्रंथकार आचार्य खेद प्रदर्शित करतात -

देहेष्वात्मधिया जाताः पुत्रभार्यादिकल्पनाः ।

संपत्तिमात्मनस्ताभिर्मन्यते हा हतं जगत् ॥ १४ ॥

अन्यार्थ :- (देहेषु आत्मधिया पुत्रभार्यादिकल्पनाः जाताः) देहामध्ये आत्मत्वबुद्धिमुळे 'हा माझा पुत्र, ही माझी पत्नी' अशा असत्य कल्पना उत्पन्न होतात. (ताभिः आत्मनः संपत्तिं मन्यते) आणि त्या आपल्या मूढ बुद्धीमुळे तो त्याकारणाने आपले वैभव समृद्धि मानतो. (हा हतं जगत् !) याप्रमाणे जगातील प्राणी आपला नाश ओढवून घेत आहेत !

भावार्थ :- यापूर्वीच्या दोन तीन श्लोकामध्ये आपण हे पाहिलेच आहे की, या लोकामध्ये 'हा माझा मुलगा, ही माझी भार्या' अशाप्रकारचे अनेक खोटे विकल्प होतात. हा सर्व परिवार नातीगोती यास सर्व अज्ञानी प्राणी संसारातील सुखसंपत्ति मानतात. त्यांच्यासाठी, त्यांची सुखसमृद्धि, व्याधीतून मुक्तता, त्यांच्या विवाहादि प्रसंगी तो या आसक्तीमुळे वाटेल ते कष्ट उपसतो. त्यांत कष्टाची पर्वा करत नाही. एवढे करूनही जर नातेवाईकाने योग्य प्रतिसाद दिला नाही तर तो अतिशय खिन्न होतो. त्यांच्या वियोगाने तो कधी एवढा दुःखी होतो की, तो मरण पत्करतो पण तो वियोगाचे दुःख सहन करू शकत नाही. याप्रकारे कुटुंबी जनामध्ये एवढी आसक्ती करतो की, त्या आकुलतेला मर्यादाच राहत नाही. असे हे अपार दुःख सहन करतो. पण हे करत असतांना धर्मसाधना करण्याचा भावही उत्पन्न होत नाही. आत्महिताचा विचार ही सूचत नाही. हा व्यामोह काय काय करील त्याचा अंदाजही कळत नाही.

हे करायचे राहिले या विचारापुढे मला मरण अटल आहे. याचेही त्यास भान असत नाही.

खेदाची गोष्ट आहे, हे सर्व जगत् आसक्ती अहंकार या कारणाने होणारे दुःख मोजत नाही. ॥ १४ ॥

याप्रमाणे आतापर्यंत ज्याचे वर्णन केले आहे त्या बहिरात्म्याच्या वर्णनाचा उपसंहार करून अंतरात्मस्वरूपाचे विवेचन प्रारंभ करतात -

मूलं संसारदुःखस्य देह एवात्मधीस्तथा ।

त्यक्त्वैनां प्रविशेदन्तर्बहिरव्यापृतेन्द्रियः ॥१५॥

अन्वयार्थ :- (एवं संसारदुःखस्य मूलं देहे एवात्मधीः ततः) याप्रमाणे आतापर्यंत विवेचन केल्याप्रमाणे संसारातील सर्व दुःखाचे आणि प्रतिक्षण नवीन कर्मबंधाचे कारण देहामध्ये आत्मत्वाचा अध्यास हेच आहे. (ततः एनं त्यक्त्वा) म्हणून देहामध्ये ममत्वाची भावना सोडून (वहिः अव्यापृतेन्द्रियः अंतः प्रविशेत्) शरीर आणि अन्य पुद्रल परिग्रहामध्ये तसेच कर्मजनित रागादि विभाव परिणामामध्ये गुंतून न पडता इंद्रियांना परद्रव्य जाणून आणि आत्म्यास परभावापासून निवृत्त करावे. अंतरंगात सदैव व्यापून असणाऱ्या एकमात्र उपयोगस्वरूपी आत्म्यामध्ये प्रवेश करावा; लीन क्वावे.

भावार्थ :- संसारामध्ये सर्वदुःखास निमित्तभूत कर्मबंध आहे. परंतु कर्मबंध मात्र निमित्त आहे. मोहनीय कर्माचा उदय असतांना शरीरादि अन्य पदार्थामध्ये ममत्व आणि प्रीती अप्रीती करणे, तसेच कषाय विषयलेलुपता इत्यादिक वासना सोडाव्यात. हीच गोष्ट आ. अमृतचंद्रदेव समयसारावरील आत्मख्याति टीकेमध्ये सांगतात -

त्यजतु जगदिदानीं मोहमाजन्मलीनं ।

रसयतु रसिकानां रोचनं ज्ञानमुद्यत् ।

इह कथमपि नात्मानात्मना साकमेकम् ।

किल कलयति काले क्वापि तादात्यवृत्तिम् ॥१॥

अयि कथमपि मृत्वा तत्त्वकौतुहली सन् ।

अनुभव भवमूर्ते पार्श्वर्ती मुहूर्तम् ।

पृथगथ विलसन्तं स्वं समालोक्य येन ।

त्यजसि झगिति मूर्त्या साकमेकत्वमोहम् ॥२॥

अर्थ - आतातरी या जगातील जीवांनी, अनादिकाळापासून आजपावेतो

मोहाचाच तन्मयपणाने अनुभव घेतलेला आहे; त्या मोहाचा आतातरी त्याग करावा ! अध्यात्माच्या रसिकांना अत्यन्त रुचकर अशा चैतन्यमात्र अंतस्तत्त्वाचा-ज्ञायक स्वभावाचा-आस्वाद घ्यावा ! खरोखर या लोकामध्ये हा आत्मा कोणत्याही प्रकारे अनात्मभूत अशा परद्रव्यासह आणि परभावासह एकरूप झालेला नाही. खरोखर हा जीव कोणत्याही काळी कोठेही शरीरादि परद्रव्याशी तन्मय झालेला नाही.

अरे जीवा ! काहीही करून, जस्तर तर मरणही पत्करून म्हणजे मरणास न भिता, तत्त्वाचा जिज्ञासु तर हो ! आणि या जड शरीराचा दोन घटका तरी शेजारी होऊन शुद्ध आत्म्याचा अनुभव तर कर ! तुझ्या अनुभवात येर्इल की, या जड शरीरापासून अत्यंत भिन्न, चैतन्याने विराजमान अशा आपल्या आत्म्यास जरा तर पहा ! त्यामुळे मूर्त जड शरीरासह एकत्वाचा व्यामोह सोडशील !

अशी परम कृपाळू गुरुची अंतर्कळकळीतून निघालेली हाक ऐक तर खरी ! अरे या औसंडून वाहणाऱ्या करुणेने पावन हो कसा !

आत्म्यालाच (ज्ञायकभावाला) आत्मा म्हणून स्वीकारणारा अंतरात्मा आजपावेतो प्राप्त न झालेले हे शुद्धात्म रत्न प्राप्त करून संतुष्ट होतो. आणि आजपावेतो जी बहिरात्म्यामध्ये प्रवृत्ति केली त्यामुळे पश्चातापाने दग्ध होऊन विषाद प्रगट करतो -

मत्तश्चुत्वेन्द्रियद्वारैः पतितो विषयेष्वहम् ।

तान् प्रप्रद्याऽहमिति मां पुरा वेद न तत्त्वतः ॥१७॥

अन्वयार्थ :- (मत्तः च्युत्वा) मी आजपर्यंत मोहमदिरेच्या नशेत उन्मत्त होऊन, आणि माझ्या शुद्ध आत्मस्वरूपापासून भ्रष्ट होऊन (अहं इन्द्रियद्वारैः विषयेषु पतितः) मी प्राप्त इंद्रियद्वारा इंद्रियांच्या विषयामध्ये लोळत पडलेला होतो. (तान् प्रपद्य अहं इति पुरा तत्त्वतः न वेद) ते विषय प्राप्त करून मी त्यांत इतका फसून गेलो की, यापूर्वी मी कधीही माझ्या ज्ञायकमात्र शुद्ध आत्म्याला कधीच जाणले नाही !

भावार्थ :- जेव्हा ज्ञानीला आपल्या शुद्ध आत्मस्वरूपाचा बोध होतो तेव्हा ही बहिरात्मदशेमध्ये जी विषयामध्ये प्रवृत्ती करून माझ्या शुद्ध स्वरूपास विसरलो. याकारणाने ज्ञानीला पश्चाताप होतो.

आतां आत्म्याला जाणण्याचा उपाय सांगतात -

एवं त्यक्त्वा बहिर्वाचं त्यजेदन्तरशेषतः ।

एष योगः समासेन प्रदीपः परमात्मनः ॥१७॥

अन्वयार्थ :- (एवं बहिर्वाचं अशेषतः त्यक्त्वा) पुढे सांगणार आहेत त्याप्रमाणे बाह्यार्थवाचक बहिर्जल्प म्हणजे बाह्य रचनात्मक सर्व वचन सोडून (अंतः अशेषतः त्यजेल) तसेच अंतः म्हणजे संपूर्ण अंतर्जल्प ही सोडावा. (एष योग) हाच बाह्यान्तर वचनापासून निवृत्तीरूप योग आहे. (समासेन परमात्मनः प्रदीपः) संक्षेपाने परमात्मस्वरूपाचा प्रकाशक आहे.

भावार्थ :- जेवढा काही वचनविलास आहे तो सर्वच सोडावा. वचन व जल्प एकार्थवाचक शब्द आहेत, बाह्यजल्प (वचन) म्हणजे भाषावर्गेपासून बनलेला शब्दरूप परिणाम आणि अंतर्जल्प म्हणजे बाह्य वचनाच्या प्रवृत्तीमध्ये निमित्तभूत जीवाचे बोलण्याचे विकल्प. याप्रमाणे अंतर्जल्प आणि बाह्यजल्पापासून निवृत्त होणे हाच योग आहे. बाह्यपदार्थासह संबंध स्थापित होण्यासाठी हा अंतर्जल्प-बहिर्जल्प प्रधान निमित्त आहे. त्या समस्त जल्पाचा निरोध झाला असतांना परपदार्थामध्ये ममत्व हटल्यामुळे परामधील ममत्वाचे नियंत्रण होते. आणि आपल्या ज्ञायकमात्र आत्म्याला जाणण्याचा मार्ग प्रशस्त होतो. आगमाभ्यास आणि ज्ञानसंस्कारामुळे ज्ञायकमात्र आत्मा - ज्याचे ज्ञान-ध्यान केले असतां आत्मस्वरूपाचे आणि पूर्णतः भिन्न एकमात्र परमात्मपद प्राप्त होते. तोही ज्ञायक भाव कारणपरमात्मा आहे; आणि अरहंत सिद्ध हे साक्षात् परमात्मा आहेत. त्या परमात्मस्वरूपाचा प्रकाशक हा वचनप्रवृत्तीचा रोधक असा योग-समाधि- आहे.

अंतर्वाचा आणि बाह्यवाचेचा त्याग कां करावा हे सांगतात -

यन्मया दृश्यते रूपं तत्र जानाति सर्वथा ।

जानत्र दृश्यते रूपं ततःकेन ब्रवीम्यहम् ॥१८॥

अन्वयार्थ :- (यत् रूपं मया दृश्यते) जे काही या डोळ्याला दिसते ते सर्व बाह्य रूपी शरीरादि पदार्थ आहेत (तन् सर्वथा न जानाति) ते तर सर्वथा जड असल्यामुळे अचेतनव आहेत. (यत् जानत् रूपं तत् न दृश्यते) जे जाणणारे चैतन्यरूप आहे ते तर डोळ्यांनी दिसत नाहीत. (ततः अहं

केन ववीमि) तर मी कोणाशी बोलूं ?

भावार्थ :- डोळ्याने जे दिसते ते सर्व रूपी पदार्थ जड अचेतन आहेत. आणि उपयोगस्वरूपी आत्मा तर डोळ्यांनी दिसूं शकत नाही. मी बोलावे तरी कोणाशी ? बाह्य जड कलेवरास तर मी बोलतो ते कळायचे नाही आणि जाणणारा आत्मा तर दिसतच नाही. तेव्हा हा सर्व वचनव्यवहार सर्व निरर्थकच आहे. म्हणून या सर्व वचनव्यवहाराचा त्याग करावा हेच श्रेयस्कर आहे. त्यामुळे उपयोगस्वरूपी आत्म्याला जाणण्याचा मार्ग तरी प्रशस्त होईल.

बहिर्विकल्प सोडल्यानंतर अंतरंग विकल्प सोडवितात -

यत्परैः प्रतिपाद्योऽहं यत्परान् प्रतिपादये ।

उन्मत्तं चेष्टितं तन्मे यदहं निर्विकल्पकः ॥९९॥

अन्यर्थ :- (यत् परैः अहं प्रतिपाद्यः) मी अन्य आचार्यादिकाकरवी जे काही प्रतिपादित केल्या जातो आणि (यत् परान् प्रतिपादये) मी दुसऱ्यांना [शिष्यादिकांना] प्रतिपादन करतो, (तत् मे उन्मत्त चेष्टितं) ती सर्व माझी दारुच्या नशेप्रमाणे उन्मत्त चेष्टा आहे. (यत् अहं निर्विकल्पकः) कारण मी तर निर्विकल्प आहे.

भावार्थ :- मला दुसरे प्रतिपादन करू शकतात, समजावून सांगू शकतात आणि मी दुसऱ्यास काही समजाऊन सांगतो, शिकवितो. हे सर्व विकल्पच आहेत. कारण मला ज्ञानी, आचार्य, उपाध्यायांनी समजावून सांगितले आणि ते समजून घेतले तरच मी शिकतो; त्यावरून हे सिद्ध होते की, प्रत्येक जीव आपल्या उपादानगत योग्यतेने शिकतो, जाणतो. त्यांत निमित्ताने केले काय ? ती तर आत्म्याचीच योग्यता आहे. निमित्त करणे, निमित्ताने होते हे तर सर्व विकल्प आहेत. निमित्तभूत वस्तु अन्यद्रव्यास परिणमवूं शकत नाही. मी दुसऱ्यास प्रतिपादन करून सांगितले म्हणून त्यांना पटले. हाही विकल्प आहे. मात्र व्यवहार आहे. मी तर सदैव ज्ञायक मात्र आहे. चेतनास्तपानेच परिणमतो. ज्ञेयाच्या निमित्ताने ज्ञानपर्याय ज्ञेयाकार होते हेही व्यवहारप्रधान निमित्तप्रधान कथन आहे. आत्मा तर फक्त तीन काळ जाणणारा मात्र आहे. ज्ञेय पदार्थ ज्ञानास खंडखंड करू शकत नाहीत. ज्ञायक मात्र अनुभूतीमध्ये न रागादि विकल्प अनुभवास

येतात, ज्ञेयाकारही अनुभवामध्ये ज्ञात होत नाहीत. एक उपयोगस्वरूप आत्मा असतो. अन्य विकल्प ज्ञेयज्ञायक रूप विकल्पही असत नाहीत. आत्मा आपल्याच ध्रुव चैतन्यभावास अनुभवतो. असा हा अनुभव तर निर्विकल्पच असतो.

त्या निर्विकल्प दशेचे विवेचन करतात -

यदग्राह्यं न गृण्हाति गृहीतं नापि मुंचति ।

जानाति तर्वथा सर्वं तत्त्वसंवेद्यमस्यहम् ॥२०॥

अन्वयार्थ :- (यत् अग्राह्यं न गृण्हाति) ज्याअर्थी हा आत्मा अग्राहयास ग्रहण करत नाही, (च गृहीतं अपि न मुंचति) तरेच तो स्वानुभूतिमध्ये लीन असणारा आत्मा ज्याचे ग्रहण केले त्यास सोडतही नाही. (यत् सर्वथा सर्वं जानाति) जो मात्र सर्वच पदार्थाना स्वभावाने जाणतो तो मी असा स्वसंवेदनगम्य आहे.

भावार्थ :- आत्मा अग्राह्याचे ग्रहण करू शकत नाही. रागद्वेषमोह कषाय कर्मोदय असतानाच असतात. एकसमय मात्र असतात. आत्मा त्यासह नित्य तन्मय होऊ शकत नाही. म्हणून ते अग्राह्य आहेत. आत्मा जसौ स्वभावाने चेतनमात्र आहे, सदैव आहे तसे रागादिक नाहीत. तत्त्वतः तर आत्मा कर्मोदयजनित भावाशी तन्मय नाही. आत्म्याचा आणि चेतनेचा संबंध नित्य तादात्म्य संबंध आहे. रागादिक हे बाह्य पदार्थाच्या लक्ष्याने व कर्मोदयामध्येच होतात. त्यांचा आणि आत्म्याचा संबंध संयोगसिद्ध संबंध आहे. तो स्वाभाविक नाही. तादात्म्य संबंध नाही.

आत्मा आणि चैतन्याचा नित्य तादात्म्यसंबंध आहे. तो उत्पादव्ययरूप नाही. स्वतःसिद्ध अनादि अनंत आहे. ज्ञायक भाव हा अनादि अनंत असल्याने त्याचा ग्रहण करण्याचा प्रश्न उत्पन्न च होत नाही. तो सदैव गृहीतच राहणार आहे. जो स्वभावतः गृहीत आहे त्यास सोडण्याचा प्रश्नही उत्पन्न होत नाही.

आत्म्याचा स्वभाव तर ज्या ज्ञानाच्या स्वच्छतेमध्ये सर्व ज्ञेयाकार इच्छा केल्याविना प्रतिबिंबित होतात, तो एकच ज्ञेयाकार आणि तोही सर्व ज्ञेयाकार मात्र असतो. आत्मा स्वभावाने ज्ञायक आहे. ज्ञेय पदार्थामुळे ज्ञायक नाही. आणि प्रत्येक पदार्थ स्वभावाने प्रमेय आहे. ज्ञानामुळे पदार्थ

ज्ञेय-प्रमेय नाहीत. ज्ञानस्वभाव हा सर्वथा असाच आहे. मी तर सदैव माझ्या परिपूर्ण ज्ञानस्वभावाचाच की ज्यामध्ये सर्वज्ञेयाकार आहेत अशा माझ्या ज्ञानस्वभावाचा अनुभव घेणारा आहे. मी फक्त स्वसंवेदन ज्ञानगोचर आहे.

अशा या परिपूर्ण ज्ञानानुभूतीपूर्वी अज्ञानी जीवाची प्रवृत्ती कशी असते हे सांगतात -

उत्पन्नपुरुषभ्रान्तेः स्थाणौ यद्बद्धिचेष्टितम् ।

तद्भन्मे चेष्टितं पूर्वं देहादिष्वात्मविभ्रमात् ॥२९॥

अन्वयार्थ :- (उत्पन्नपुरुषभ्रान्तेः यद्बद्धिचेष्टितम्) ज्याप्रमाणे झाडाच्या बुंध्यामध्ये मनुष्याचा भ्रम झालेल्या व्यक्तीला जशी विकारी विचित्र चेष्टा प्रवृत्ती दिसून येते. (तद्भत् देहादिष्वात्मविभ्रमात् मे पूर्वं चेष्टितम्) त्याचप्रमाणे देहादिक परपदार्थामध्ये ममत्वबुद्धीच्या व्यापोहामुळे पूर्वी माझ्या सर्व प्रवृत्ती तशाच होत्या.

भावार्थ :- झाडाचा बुंधा पाहून त्यास जो पुरुष समजून बसला आहे त्याचे सर्व वर्तन विपरीत आणि विचित्र असलेले दिसून येते त्याचप्रमाणे ज्याची देहादि परपदार्थामध्ये ममत्व बुद्धि आहे त्याचे वागणेही आत्मस्वभावाशी विसंगत आणि विपरीत दिसून येते. देहादिकामध्ये ममत्व परिणामामुळे तो देहाचा सर्व व्यापार माझीच क्रिया आहे असे मानतो. देहामध्ये इंद्रिये आहेत. त्यासही तो आपले मानतो. आपले सर्व काही त्यामुळे आहे असे मानतो. इंद्रियांच्या इष्ट विषयामध्ये प्रीति करतो आणि इन्द्रियाच्या अनिष्ट विषयामध्ये अप्रीति करतो. रागद्वेषाचे हे चक्र येथेच थांबत नाही. त्याची ही साखळी कोणत्या वस्तूला आपल्या परिधीमध्ये सामावून घेणार नाही व कोठे संपेल याचा काहीच अंदाज बांधता येत नाही. जगामध्ये ज्या घटनांचा व गोष्टींचा दुरान्वयानेही संबंध नसतो त्याबाबत करूत्याचा अहंकार करतो. पायाखाली जमीन नसतांनाही तो आकाशाला गवसणी घालण्याचा उद्यम करतो. आपल्या मिथ्या अभिनिवेशाच्या आग्रहामुळे सारखा संघर्ष करीत राहतो. आणि हा चिंतातुर जंतू सर्व विश्वाच्या उद्घाराचे ओझे आपल्या शिरावर घेतो. धर्माला तर तो जाणतच नाही. हिंसेमध्ये धर्म सांगतो व मानतो. धर्मसाठी

मोठ्या व्यक्तिबाबत कोणतेही पाप करण्याची त्याची तयारी असते. कर्मजनित संयोगामध्ये असा अहंकार करतो की, त्यासाठी तो उल्थापालथ करावयास जय्यत तयार असतो. जगामध्ये आपल्या मोठेपणासाठी तो वाटेल तसे खोटे तर्क देवून लोकांना फसवितो. याप्रमाणे शरीरादिकामध्ये आणि रागादिकामध्ये आत्मत्वाच्या नशेमध्ये चूर असतो.

आणि आता आत्म्याचे ज्ञान झाले असतांना माझे वर्तन कसे आहे ? याचे उत्तर देतात -

यथाऽसौ चेष्टते स्थाणौ निवृत्ते पुरुषाग्रहे ।

तथा चेष्टोऽस्मि देहादौ विनिवृत्तात्मविभ्रमः ॥२२॥

अन्वयार्थ :- (स्थाणौ निवृत्ते पुरुषाग्रहे) झाडाच्या बुंध्यामध्ये पुरुषाचा अध्यास सुटल्यानंतर (असौ यथा चेष्टते) तो ज्याप्रमाणे चेष्टा करतो, (तथाचेष्टो अस्मि विनिवृत्तात्मविभ्रमः) त्याप्रमाणे पूर्वी विपरीत चेष्टा करणारा मी त्या व्यामोहापासून निवृत्त झालो आहे.

भावार्थ :- जेव्हा मूढ प्राणी झाडाच्या बुंध्यामध्ये मनुष्यत्वाचा व्यामोह सोडतो तेक्हा तशाप्रकारच्या देहादिकामध्ये आत्मबुद्धीचा अध्यास सोडल्या कारणाने तो तशा प्रकारच्या चेष्टापासून निवृत्त होतो. आपल्या आत्मकार्यामध्ये मग्र होतो. त्यावेळी बहिरात्मपणामुळे ज्या काही संसारानुकूल प्रवृत्ती होत छोत्या त्यापासून तो निवृत्त होतो आणि आत्मकार्यामध्ये मग्र होतो. आत्मध्यानामध्ये व्यापृत होतो. अनादि काळापासून जो काही कथायामध्ये ममत्व भाव आहे त्यापासून परावृत्त होऊन ज्ञायकमात्र आत्म्याच्या ध्यानात आपला उपयोग लावतो. त्यानंतर त्या ज्ञानीला बहिरात्मपणा व तदनुकूल खोटा व्यापार असू शकत नाही. ज्याप्रमाणे नौकेच्या शिडावर बसलेला पक्षी हा नौकेपासून थोडा दूर गेला तरी तो परत शिडावरच येतो. त्याप्रमाणे अल्प शुभरागामुळे तो आत्मज्ञानात स्थिर राहू शकत नाही. अत्यल्प काळ आत्मानुभूतीपासून शुभोपयोगात येतो. परंतु तेथे त्याची आस्था असत नाही तो पुनः परत आत्मानुभवात येतो.

ज्याप्रमाणे समुद्रामध्ये मासा हा किनाच्यास आला तरी वेदना होतात तर त्यास अंगार पोळण्याचे दुःख किती पोळेल ? तसेच ज्ञानीला शुद्ध आत्म्याचा अनुभव सोडून शुभोपयोगाही रुचत नाही तर विषयप्रवृत्ती

पापाचार कसा असू शकेल ? अर्थात् असूं शकणार नाही.

आत्म्यामध्ये - पुरुषामध्ये - लिंगभेदही नाही हे सांगतात -

येनात्मनाऽनुभूयेऽहमात्मनैवात्मनात्मनि ।

सोऽहं न तत्र सा नासो नैको न द्वौ न वा बहुः ॥२३॥

अन्वयार्थ :- (येन आत्मना अहं) ज्या स्वरूपाने मी (आत्मनि) माझ्याच आत्म्यामध्ये (आत्मना) आत्म्याच्या द्वारे (अनुभूये) अनुभव घेतो. (सोऽहं) तेवढाच मी आहे. मी चैतन्यानुभूति मात्र आहे (न तत्र) तो न नपुंसक आहे, (न सा) न स्त्री आहे, (न असौ) न तो पुलिंग आहे. याप्रमाणे माझा स्वभाव आहे. (न एक न द्वौ न बहुः) न एकवचन, न द्विवचन, न बहुवचन असा भेदही नाही.

भावार्थ :- संसारी जीवामध्ये जो लिंगद्वारा भेद दिसून येतो तो शरीराच्या आश्रयाने द्रव्यलिंगामध्ये भेद दिसून येतो. वेदनामक मोहनीय कर्माचा उदयाच्या निमित्ताने जी शरीरद्वारा भोगण्याची इच्छा दिसून येते व मैथुन क्रिया ही वेद कर्माच्या उदीरणेने दिसून येते. शरीर पुद्रलापासून आत्मा अत्यंत भिन्न आहे. पृथक् आहे. अत्यंताभाव असल्यामुळे लिंगही नाही. कारण भव नष्ट ज्ञात्यानंतर जडदेह पडून असतो. पण भाववेद नसतो. म्हणून तो मात्र पुद्रलाचा पिंड आहे. तेथे ज्ञायकभावाचा अभाव आहे.

भाववेद हा तर जीवाचा वेदकर्माचा उदय असतांना विभाव परिणाम आहे. विभाव परिणाम आणि ज्ञायकभाव यामध्ये लक्षणभेद आहे. वेदपरिणतीमध्ये रागाची अनुभूति आहे. ज्ञायक भावाची अनुभूती नाही. म्हणून आत्मस्वरूपामध्ये भाववेदाचाही अभाव आहे.

वचन भेद तर नानापणाच्या उपचारद्वारा दिसून येतो. आत्मा तर एकमात्र उपयोगस्वरूपी आहे. आत्मा कर्मक्षय ज्ञात्यानंतर एकमात्र उपयोगस्वरूपाने नित्य एकरूपच आहे. त्यामुळे आत्म्यामध्ये वचनभेदही नाही. ॥२३॥

ज्या स्वरूपाने आत्मा अनुभवात येतो तो कशा रूपाचा आहे हे सांगतात -

यदभावे सुषुप्तोऽहं यद्बावे व्युत्थितः पुनः ।

अतीन्द्रियमनिर्देशं तत्संवेद्यमस्यहम् ॥२४॥

अन्वयार्थ :- (यदभावे सुषुप्तः अहं) ज्या शुद्ध आत्मस्वरूपाचा अनुभव नसतांना गाढ निद्रिस्त दिसून येतो; आणि (यद्भावे पुनः व्युत्थितः) ज्या शुद्धस्वरूपाच्या सद्ब्रावामध्ये पुनः जागृत होतो असा माझा शुद्ध आत्मा (अतीन्द्रियं अनिर्देशं तत्संवेद्यम् अहं अस्मि) इंद्रियांना गोचर नाही, तो कोणत्या आकाराचा आहे हेही सांगता येत नाही. असा मी एकमात्र स्वसंवेदनद्वारा अनुभवण्यायोग्य आहे.

भावार्थ :- आत्मानुभवामध्ये गाढ लीनता असते आणि तो सदैव आत्मस्वरूपांत जागृत असतो. झोप दर्शनावरण कर्माच्या उदयाने तर जागृति क्षयोपशमाने असते. आत्मा आणि कर्म यामध्ये तर अत्यंताभाव आहे. त्यामुळे जर आत्मा दर्शनावरण कर्मापासून भिन्नच आहे तर त्यास निद्रा आणि निद्रानाश कसा असू शकेल ? म्हणून सदैव शुद्ध आत्मस्वरूपात असणारा आत्मा हा स्वसंवेदन ज्ञानास मात्र ग्राह्य आहे. निश्चयाने तर आत्मा असा आहे. ॥२४॥

जो गाढ मोहनिद्रेचा त्याग करून आत्मानुभवामध्ये सदैव तन्मय असतो त्यास रागादि अनुभवास येत नाहीत. त्यामुळे शत्रुमित्रभावाचाही अभाव असतो -

क्षीयन्तेऽत्रैव रागाद्यास्तत्त्वतो मां प्रपश्यतः ।

बोधात्मानं ततः कश्चित्त्र मे शत्रुर्न च प्रियः ॥२५॥

अन्वयार्थ :- (तत्त्वतः मां प्रपश्यतः) शुद्ध आत्मस्वरूपांत लीन अशा मला जो अनुभवतो (अत्र एव रागाद्याः क्षीयन्ते) त्याला त्यावेळी रागादिकांचा अनुभवच नसतो. (ततो बोधात्मानं मे न कश्चित् शत्रुः) म्हणून ज्ञानस्वरूप अशा मला कोणीही शत्रु नाही. (न च प्रियः) न कोणी नात्याचा आहे, न कोणी मित्र आहे.

भावार्थ :- शत्रुमित्राची कल्पना ही रागद्वेषाच्या अस्तित्वातच असू शकते. द्वेषाच्या सद्ब्रावात पराबाबत शत्रुत्वाची भावना असू शकते. रागाच्या भूमिकेमध्येच नात्याची, मित्रत्वाची संकल्पना उत्पन्न होऊ शकते. शुद्ध आत्म्याचा अनुभव जेव्हा होतो तेव्हा हे रागद्वेषादि कर्मजनित विभावभाव अनुभूतीच्या बाहेर असतात. त्यामुळे अनुभवाचे समयी रागद्वेषांची

प्रतीतीच नाही. आणि एक उपयोगमात्र आत्म्याची प्रतीती अनुभूती ही स्वभावत असते, नित्य असते. अशा भूमिकेमध्ये आत्म्याला शत्रुमित्रभाव कसा असू शकेल ? हा भाव तर कषायांच्या अनुभूतीमध्येच शक्य आहे.

येथे कोणी असा विकल्प करील की, “ठीक आहे, तुझ्या ठिकाणी शत्रुमित्रभाव नसेल पण दुसरे प्राणी तर तुला शत्रु-मित्र मानत असतील ना !” या विकल्पाचे निराकरण करतात -

मामपशत्रयं लोको न मे शत्रुं च प्रियः ।

मां प्रपश्यत्रयं लोको न मे शत्रुं च प्रियः ॥२६॥

अन्वयार्थ :- (माम् अपश्यन् अयं लोको न मे शत्रुः न च प्रियः) जे मला पाहत नाहीत ते लोक न माझे शत्रु आहेत, न माझे प्रिय मित्रही आहेत. (मां प्रपश्यन् अयं लोकः न मे शत्रुः न च प्रियः) जे मला पाहतात ते लोक देखील माझे शत्रु नाहीत आणि माझे प्रिय मित्रही नाहीत.

भावार्थ :- शत्रुत्व किंवा मित्रत्वाची भावना ही तर द्वेषामुळे आणि रागामुळेच होते. जे माझ्या शुद्ध स्वरूपाला पाहतच नाहीत ते मला शत्रु अथवा मित्र कसे असू शकणार ? आणि जे माझ्या शुद्धरूपास पाहतात, म्हणजे ज्यांना आपल्या शुद्ध स्वरूपाची जाणीव आहे ते जीव तर सर्वच जीवमात्रामध्ये शुद्ध आत्मा म्हणून पाहतात. सर्व निगोदापासून तो सिद्धापर्यंत सर्वच प्राणीमात्रामध्ये त्यांना शुद्ध आत्माच दिसतो. तर ते सुद्धा माझे शत्रू किंवा प्रिय म्हणजे मित्र कसे असू शकतील ? शत्रुमित्र भावना तर परिचितामध्येच असू शकते. ते अज्ञ प्राणी तर मला पाहत नाहीत, जाणत नाहीत. कारण माझा चेतनस्वभाव हा तर चर्मचक्षुंचा विषयच होऊ शकत नाही. त्यामुळे ते मला पाहूं शकत नाहीत. जाणू शकत नाही. तर मी त्यांना अपरिचित आहे. तर ते माझे शत्रु किंवा मित्र कसे होऊ शकतील ?

॥ २६ ॥

सम्यग्दृष्टी ज्ञानी अंतरात्मा हा जर बहिरात्मपणा सोडूनच ज्ञानी होऊ शकतो, तर अंतरात्मपणा हा मोक्षाचा उपाय आहे हे सांगतात -

त्यक्त्वैवं बहिरात्मानमन्तरात्मव्यवस्थितः ।

भावयेत् परमात्मानं सर्वसंकल्पवर्जितम् ॥२७॥

अन्वयार्थ :- (एवं बहिरात्मानं त्यक्त्वा) याप्रमाणे बहिरात्मपणा

मिथ्याहृष्टीपणा सोडून (अंतरात्मव्यवस्थितः) निश्चयर्धमध्यानद्वारा अंतरात्म्यामध्ये - उपयोगमात्र आत्म्यामध्ये - लीन होतो. तोच अंतरात्मा (सर्वसंकल्पवर्जितं परमात्मानं भावयेत्) सर्व संकल्प आणि विकल्पाने रहित अशा परमात्म्याची साध्यरूपाने उपासना करतो.

भावार्थ :- प्रथमतः तर रागद्वेषादि विभावभावमय अशा ज्ञेयपरिणतीचा त्याग करावा लागतो. कारण तीच बहिरात्मता आहे. त्यास जो हेयरूपाने जाणून (रागादिकास भिन्न करून) एकमात्र उपयोगस्वरूप आत्म्याची उपासना करतो, ध्यान करतो, तोच अंतरात्मा होतो. आणि आपल्या शुद्ध आत्म्याचे ध्यान करत करत साधक दशा प्रगट करतो. आणि तोच सर्व कर्म-द्रव्यकर्म, भावकर्म-आणि नोकर्मापासून भिन्न होऊन परमात्म्याच्या भावनेच्या संस्कारद्वारा साध्यरूपाने परमात्मपदाची प्राप्ती करतो.

हेच आत्मख्यातिमध्ये आचार्य अमृतचंद्र सांगतात -

ये ज्ञानमात्रनिजभावमयीमकम्पाम्
 भूमिं श्रयन्ति कथमप्यपनीतमोहाः ।
 ते साधकत्वमधिगम्य भवन्ति सिद्धा
 मूढाः त्वमुमनुपलभ्य परिभ्रमन्ति ॥९६६॥
 स्याद्वादकौशलसुनिश्चलसंयमाभ्याम्
 यो भावयत्यहरहः स्वमिहोपयुक्तः ।
 ज्ञानक्रियानयपरस्परतीवमैत्री-,
 पात्रीकृतः श्रयति भूमिमिमां स एकः ॥९६७॥

कलश - ९६६ अर्थ - जे पुरुष ज्ञानमात्र असा आपला निजभाव, तत्स्वरूप अशा निश्चल भूमिकेचा, कोणत्या तरी प्रकाराने मोहाला दूर करून, आश्रय घेतात, अवलंब घेतात ते साधकत्वाची भूमिका प्राप्त करून सिद्ध होतात. परंतु मूढ अज्ञानी प्राणी मात्र ही भूमिका प्राप्त करत नाहीत, आणि संसारामध्ये परिभ्रमण करतात.

अर्थ (कलश ९६७) - स्याद्वादातील निपुणता आणि अत्यंत निश्चल संयम या दोहोचाही आश्रय घेऊन जो पुरुष रात्रंदिवस त्याच ज्ञानमात्रभावामध्ये उपयोगाने तन्मय होतो त्या ज्ञानीचे ठिकाणी ज्ञाननय

आणि क्रियानय याची गाढ मैत्री असते. अशी भूमिका ही ज्ञानी एकमात्र अंतरात्म्यालाच असते.

या दोन कलशामध्ये अंतरात्मा ज्ञानी कसा असतो ही गोष्ट उल्कुष्ट रीतीने प्रगट केलेली आहे.

(१) जो मोह नाहीसा करून अंतरात्मा होऊन आपल्या ज्ञायकमात्र भावाचा आश्रय घेतो तोच शुद्ध आत्म्याची उपासना करून मुक्त होतो.

(२) मोही अज्ञानी ही भूमिका प्राप्त न करता संसारात परिभ्रमण करतो.

(३) ही भूमिका प्राप्त करण्याचे दोनच मार्ग आहेत. (१) स्याद्वादातील निपुणता (२) संयमाची सुनिश्चल साधना.

(४) स्याद्वादातील निपुणतेमुळे पर्यायार्थिकनयाने व्यवहाराने आज आपल्या संसार अवस्थेचा निर्णय करतो. हा प्रस्थान बिंदु आहे. आणि सिद्धपर्यायाचाही निर्णय करतो. ही दशा साध्य आहे. प्राप्तव्य आहे. या दोन बिंदुला जोडणारा जो मार्ग आहे तोच मोक्षाचा उपाय आहे.

(५) शुद्ध आत्मस्वरूपाची सम्यग्दर्शन-ज्ञान-चारित्रद्वारा साधना हाच वास्तविक एकमात्र मोक्षमार्ग आहे. त्याचा प्रारंभ सम्यग्दर्शनापासून होतो. ही रलत्रयाची एकाग्रता हाच उपाय असून ती ध्यानरूप उपासनेची भूमिका आहे.

(६) तेथपासून रलत्रयाची साधना आणि पूर्वबद्ध मोहकर्माच्या उदयाने होणारा राग दोन्हीही युगपत् असतात. १० व्या गुणस्थानापर्यंत.

(७) ६ व्या गुणस्थानापर्यंत बुद्धिपूर्वक राग असतो आणि सातव्यापासून दहाव्या गुणस्थानामध्ये अबुद्धिपूर्वक राग असतो. त्यामुळे ४ ते ६ गुणस्थानामध्ये शुभोपयोगाची प्रधानता असते. म्हणजे रलत्रयाची साधना आणि राग दोन्हीही सहचरभावाने एकाचवेळी असतात. शुभोपयोग हा प्राप्त शुद्धतेचा घातक असत नाही. कारण ज्ञानी त्यास अभिप्रायामध्ये बंधाचे कारण जाणून हेयच मानतो. ही अंतरंग हष्टीने ज्ञाननय आणि क्रियानयाची मैत्री आहे. रागाच्या भूमिकेमध्ये शुभराग, व्रतादिकांचे प्रतिक्रमणादिकाचे विकल्प असतात. त्यामध्ये ज्ञानी प्रमाद न करतां यत्नाचारामध्ये सावधानता राखतो. श्रद्धा तर निश्चयस्वरूपाचीच असते.

त्यामध्ये तो सदैव राहण्याची भावना करतो. हीच बाह्यातः देखील ज्ञाननय व क्रियानयाची मैत्री आहे. या भूमिकेला एक ज्ञानीमात्र अंतरात्माच प्राप्त करतो.

आता शुद्धात्म्यामध्ये स्थिरतेचा उपाय सांगतात -

सोऽहंमित्यात्मसंस्कारस्तस्मिन् भावनया पुनः ।

तत्रैव दृढसंस्कारात् लभते ह्यात्मनि स्थितिम् ॥२८॥

अन्वयार्थ :- ‘सोऽहम्’ म्हणजे “जो ज्ञानमात्र आहे, तो मी” (इति आत्मसंस्कारः) अशाप्रकारे धारावाहीपणे श्रद्धान हाच आत्मसंस्कार आहे. (तस्मिन् पुनः भावनया) त्याचेच वारंवार चिंतन, त्यामुळे (तत्रैव दृढसंस्कारात्) पुनरपि ते संस्कार अधिकाधिक दृढ होतात व (हि आत्मनि स्थितिं लभते) त्यामध्ये शुद्ध आत्मस्वरूपामध्ये स्थिरता प्राप्त होते.

भावार्थ :- आपल्या शुद्ध आत्म्याची प्रतीति खंडित होऊ नवे म्हणून असे संस्कार अखंड करीत असावे. ॥ २८ ॥

येथे कोणी विकल्प करतात की, अशा आत्मभावनाविषयक संस्कारामध्ये कष्टाचीच सारखी जाणीव होते. त्यांत भयाची संभावना असते. असे कोणास कधीतरी दिसून येते. त्याचे निराकरण करतात -

मूढात्मा यत्र विश्वस्तो ततो नान्यद् भयास्पदम् ।

यतो भीतस्तो नान्यदभयस्थानमात्मनः ॥२९॥

अन्वयार्थ :- (मूढात्मा यत्र विश्वस्तः) हा मूढ अज्ञानी प्राणी जेथे निर्भय समजून आश्वस्त होतो (ततो नान्यद् भयास्पदम्) जेथे तो विश्वस्त आहे त्यापेक्षा दुसरे काहीही भयास्पद नाही. (यतो भीतः) जेथे तो भयस्थान म्हणून भयभीत आहे, (ततो अन्यत् अभयस्थानं न) त्यासारखे निर्भयस्थान दुसरे कोणतेही नाही.

भावार्थ :- मूढ अज्ञानी नाशवंत संसार, परिग्रह यावर विश्वास ठेवून निश्चिन्त असतो. परंतु जर अज्ञानी पर्यायामध्ये मग्न आहे व तेथे आपणास निर्भय मानतो. परंतु जो पर्याय उत्पन्न झाला तो तर अनंतर उत्तर समयांतच नष्ट होतोच. अनेक पर्यायामध्ये सदृशतेमुळे एकत्वाचा भ्रम होतो. परंतु तो स्थूल व्यंजनपर्यायही देवायुचाही असला तरी नियमाने विनाश पावतो. आयूचा उदय आहे तोपर्यंतच जीवित आहे. आयूचा क्षय

झाला की मरण निश्चित आहे. जगांत वर्तमान दिसणारे सर्वच पदार्थ एका विनाशाच्या दिशेनेच जात असतात. मग तेथे निर्भयपणा कसा असू शकेल? कारण विनाश आणि विनाश हेच तर संसाराचे स्वरूप आहे.

ठीक संसाराच्या विपरीत आत्म्याचा चैतन्यभाव हा स्वतःसिद्ध, अनादि अनंत, सदैव अंतरंगामध्ये प्रकाशमान आहे. आणि आत्म्याची चेतना प्रतिसमय जाणण्याचे अनुभवण्याचे कार्य करते. त्यामध्ये निमित्ताची अपेक्षाच नाही. त्यांत न नाशाचे भय आहे, न निमित्तामुळे रुकण्याचे काम आहे. त्यामध्ये तर भय कोणत्याही प्रकारे संभवत नाही. तेव्हा आत्मज्ञानास भरपूर कष्टाचे आणि भयप्रद मानणे हे महान् अज्ञान आहे. ॥२९॥

असा आत्मा कोणत्या उपायाने प्राप्त होतो हे सांगतात -

सर्वेन्द्रियाणि संयम्य स्तिमितेनान्तरात्मना ।

यत्क्षणं पश्यतोऽभाति तत्तत्वं परमात्मनः ॥३०॥

अन्वयार्थ :- (सर्वेन्द्रियाणि संयम्य) आपआपल्या विषयामध्ये प्रवृत्त होणाऱ्या सर्व इंद्रियांचा निरोध करून (स्तिमितेन) एका आत्मस्वरूपामध्येच जे एकाग्र झाले अशा अंतःकरणाने (यत्क्षणं पश्यतो भाति) ज्या क्षणी आत्मा ज्ञानरूपाने अनुभवास येतो (तत् परमात्मनः तत्त्वम्) तेच परमात्म्याचे तत्त्व आहे, स्वरूप आहे.

भावार्थ :- जेव्हा उपयोग आपल्या चैतन्यस्वभावामध्ये (आत्म्यामध्ये) स्थिर होतो तो उपयोग तर जास्तीत जास्त अंतर्मुहूर्तपर्यंत एकाग्र राहू शकतो. त्याकाळापर्यंत मन हे शुद्धात्म स्वरूपात एकाग्र राहू शकते. नंतर उपयोगाचा विषय निश्चितपणे बदलतो. तोपर्यंत एकाग्रतारूप ध्यान होते. तोपर्यंत तर मनाचा निरोधही होतो. परंतु उपयोगाचा विषय बदलल्यानंतर प्रतीती मात्र कायम राहते, शब्देचा विषय बदलत नाही. जे बदलत नाही ते परमात्म्याचे तत्त्व आहे.

कोणाच्या आराधनेने त्या स्वरूपाची प्राप्ति होते ? हे सांगतात -

यः परात्मा स एवाहं योऽहं सो परमस्ततः ।

अहमेव मयोपास्यः नान्यः कश्चिदिति स्थितिः ॥३१॥

अन्वयार्थ :- (यः परात्मा स एव अहं) जो पर म्हणजे उत्कृष्ट आत्मा आहे तोच मी आहे. (योऽहं सो परमस्ततः) जो मी जाणणारा मात्र आहे

तोच मी परम आहे. (अहमेव मया उपास्यः) मीच माझ्या करवी उपासना करण्यायोग्य आहे. (अन्यः कश्चित् न) दुसरा कोणताही उपास्य नाही. (इति स्थितिः) असा हा आराध्य-आराधक भाव आहे.

भावार्थ :- ज्याची उपासना करायची तोही चैतन्यमात्र आत्माच आहे. आणि उपासना करणारा ही चेतन आत्माच आहे. त्यामुळे मीच आराधक आहे आणि मीच आराध्य आहे.

हेच समयसार आत्मख्याति टीकेमध्ये सांगतात -

एष ज्ञानघनो नित्यमात्मा सिद्धिमभीप्सुभिः ।

साध्यसाधकभावेन द्विधैकः समुपास्यताम् ॥९५॥

अर्थ - असा एकच ज्ञानघन आत्मा आत्मसिद्धीची अभीप्सा करणाऱ्या साधकाकरवी साध्यसाधकभावाने दोनप्रकारे एकच आत्मा उपासना करण्यायोग्य आहे. एक सर्वज्ञ वीतराग ज्ञानघन आत्माच उपासना करण्यायोग्य आहे. असा हा आत्मा साध्य आहे. आणि ज्ञानघन ज्ञायक आत्म्याचे ध्यान केल्यानेच तो प्राप्त होतो. म्हणून आत्माच साधक-आराधक आहे. ॥३९॥

हेच स्पष्ट करून सांगतात.

प्रचाव्य विषयेभ्योऽहं मां मयैव मयि स्थितम् ।

बोधात्मानं प्रपद्योऽस्मि परमानंदनिवृत्तम् ॥३२॥

अन्यार्थ :- (विषयेभ्यः प्रचाव्य अहं) पाच इंद्रियांच्या विषयापासून निवृत्त होऊन मी (मां मया एव मयि स्थितम्) मलाच माझ्या करवीच, माझ्यामध्ये स्थित असणाऱ्या (परमानंदनिवृत्तम् बोधात्मानं) परम आनंदाने, रचित अत्यंत अतीन्द्रिय सुखस्वरूप ज्ञानस्वरूप (प्रप्रदः अस्मि) अशा शुद्ध आत्म्यास प्राप्त होऊन सुखस्वरूप मात्र आहे.

भावार्थ :- मी पाच इंद्रियांच्या विषयापासून निवृत्त होऊन परमानंदमय ज्ञानस्वरूप आत्म्यास प्राप्त होतो. ह्यामध्ये अन्य कोणत्याही निमित्ताची कारकरूपाने अपेक्षा नाही. मीच स्वयं सहा कारकरूपाने परिणत होऊन शुद्ध आत्म्याची प्राप्ती करतो. ॥३२॥

याप्रमाणे आत्म्यास शरीरापासून भिन्न जो जाणत नाही, त्यास सांगतात-

यो न वेत्ति परं देहादेवमात्मानमव्ययम् ।

लभते स न निर्वाणं तप्त्वापि परमं तपः ॥३३॥

अन्वयार्थ :- (यः देहात् एव परं अव्ययं आत्मानं न वेत्ति) जो प्राणी देहापासूनही मात्र भिन्न, शास्वत- ध्रुव आत्म्याला जाणत नाही. (सः परमं तपः तप्त्वा अपि) तो उत्कृष्ट तप करूनही (निर्वाणं न लभते) निर्वाण प्राप्त करत नाही.

भावार्थ :- जो देहापासून भिन्न आत्म्यास जाणत नाही त्याने खूप तप केले तरी तो निर्वाण प्राप्त करत नाही. हेच प्रवचनसारमध्ये सांगतात -

जं अण्णाणी कम्मं खवेदि भवसहस्सकोडीहिं ।

तं णाणी तिहिं गुत्तो खवेदि उस्सासमेतेन ॥३८॥ अध्याय ३

अर्थ - अज्ञानी हजार कोटी भवामध्ये ज्या कर्माची निर्जरा करतो तेवढ्या कर्माची निर्जरा ज्ञानी एका उच्छ्रवासामध्ये मात्र करतो. तसेच ते पुनः प्रवचनसार अध्याय ३, २३७ गाथेमध्ये सांगतात -

ण हि आगमेण सिज्जादि सद्वहणं जदि वि णत्थि अत्थेसु ।

सद्वहमाणो अत्थे असंजदो वा ण णिब्बादि ॥२३७॥

अर्थ - जर जीवादी पदार्थामध्ये आगमानुसार श्रब्धान नसेल तर आगमाचे ज्ञान असूनही तो मुक्त होत नाही. आणि पदार्थामध्ये श्रब्धान असूनही असंयमी असेल तर तो सिद्धी प्राप्त करत नाही. उत्कृष्ट तप आचरण करण्यामध्ये महान दुःख मात्र प्राप्त होते. ॥३४॥

म्हणून खेद असतांना त्यास मुक्तीची प्राप्ती कशी होते ? याचे उत्तर पुढील गाथेत देतात -

आत्मदेहांतरज्ञानजनिताल्हादनिर्वृतः ।

तपसा दुष्कृतं घोरं भुंजानोऽपि न खिद्यते ॥३८॥

अन्वयार्थ :- (आत्मदेहांतरज्ञानजनिताल्हादनिर्वृतः) आत्मा आणि देह यामधील भेदविज्ञानामुळे उत्पन्न होणाऱ्या आनंदाने जो सुखी आहे (तपसा घोरं दुष्कृतं भुंजानोऽपि न खिद्यते) तो घोर पापांचा भोग घेतांनाही तपामुळे कष्ट मानत नाही.

भावार्थ :- जो शुद्धात्मप्राप्तीने होणाऱ्या आनंदामध्ये विभोर आहे

त्यांनी पूर्वी केलेल्या दुष्कर्माचे फल भोगत असतांनाही तपाचरणाने त्यास खेदाचा कष्टाचा अनुभव होत नाही. सुकुमार, सुकौशल भ. पार्थनाथ व भ. महावीर आदि महात्म्यांच्या कथावरून हे अगदी स्पष्ट होते. ॥ ३४ ॥

ज्यास तपश्चरण करतांना खेद व दुःख होते त्यास आत्मस्वरूपाची प्राप्ती होत नाही हे सांगतात -

रागद्वेषादिकलोलैरलोलं यन्मनोजलम् ।

स पश्यत्यात्मनस्तत्त्वं तत्तत्त्वं नेतरो जनः ॥ ३५ ॥

अन्वयार्थ :- (रागद्वेषादिकलोलैः अलोलं यन्मनोजलम्) ज्याचे मनोजल रागद्वेष क्रोध मानादि कषायांनी चंचल, क्षुब्ध होत नाही. (स आत्मनः तत्त्वं पश्यति) तोच आत्म्याचे तत्त्व-आत्म्याचे स्वरूप-जाणतो. (तत् तत्त्वं न इतरो जनः) ते आत्म्याचे स्वरूप अन्य पुरुष की, जो कषाय विकल्पानी व्याकूळ चित्तवाला आहे, जाणत नाही.

भावार्थ :- कषाय आणि विकल्पाने ज्याचे मन आत्मस्वरूपापासून विमुख होत नाही तोच आत्मतत्त्वाचा अनुभव घेवू शकतो. आणि ज्याचे मन रागद्वेषादि विकारांनी कलुषित आहे त्यास आत्मतत्त्वाची प्रतीती होत नाही. ॥ ३५ ॥

पुढील श्लोकांत त्याच आत्मतत्त्वाचे स्वरूप सांगतात -

अविक्षिप्तं मनस्तत्त्वं विक्षिप्तं भ्रान्तिरात्मनः ।

धारयेत्तदविक्षिप्तं विक्षिप्तं नाश्रयेत्तः ॥ ३६ ॥

अन्वयार्थ :- (अविक्षिप्तं मनः तत्त्वं) अविक्षिप्त मन हे आत्म्याचे स्वरूप आहे. (विक्षिप्तं आत्मनः भ्रान्तिः) विक्षिप्त चंचल मन म्हणजे आत्मस्वरूपाचा भ्रम आहे. (धारयेत्तदविक्षिप्तं) अविक्षिप्त मन राखावे. (ततः विक्षिप्तं न आश्रयेत्) परंतु मन चंचल विक्षिप्त कधीही होऊ देऊ नये.

भावार्थ :- विकारांनी युक्त मन भूताचे माहेरघर आहे. त्यास आपल्या आत्मस्वरूपाचे भान कधीच असत नाही. त्याचे मन नेहमी कषायांनी सारखे कलुषित व व्याकूळ असते. जो कषायांना आत्मस्वभावापासून म्हणजे अनुभवतो, त्यांना कषाय भाव आत्म्याशी व्यभिचारी दिसतात, म्हणजे कषायांची बांधिलकी कर्मादय आणि परिग्रहाशी आहे, आत्म्यासह

नाही. म्हणून ते व्यभिचारी भाव आहेत. जसे त्यांना व्यभिचारी भाव म्हणून म्हटले आहे, तसेच त्यांना आत्मतिरस्कारी म्हटले आहे. कारण ते आत्म्यामध्ये होऊनही त्यांना आत्म्याशी संबंध नाही. प्रत्युत पुद्रलाशी त्यांचा मैत्री व्याप्ती आहे. म्हणून त्यांना आत्मतिरस्कारी पुद्रल म्हटलेले आहे. त्यामुळे त्यांना तो कधी आत्मरूपाने स्वीकारत नाही. ॥३६॥

मनाचा विक्षेप कसा होतो आणि कोणत्या कारणाने ते अविक्षिप्त होते. हे सांगतात -

अविद्याभ्याससंस्कारैरवशं क्षिप्यते मनः ।

तदेव ज्ञानसंस्कारैः स्वतस्तत्त्वेऽवतिष्ठते ॥३७॥

अन्वयार्थ :- (अविद्याभ्याससंस्कारे: अवशं मनः क्षिप्यते) अविद्येच्या कारणाने पुनः पुनः ममत्व आणि कषायांच्या संस्कारांनी मन स्वाधीन न राहता चंचल होते. (तदेव ज्ञानसंस्कारैः स्वतः तत्त्वे अवतिष्ठते) तेच मन भेदज्ञानाच्या संस्कारांनी स्वतः स्वयं आत्मतत्त्वामध्ये स्थिर होते.

भावार्थ :- शरीरादि परद्रव्यांना पवित्र, स्थायी आणि आत्मीय मानल्यामुळे जे आत्मविरोधी कषायभाव होतात तेच अज्ञान आहे. त्यासच अज्ञान (विपरीत ज्ञान) म्हणतात. त्याच्या पुनः पुनः संस्कारांनी मन चंचल होते व ते विकारांच्या आधीन होते. तसेच तेच मन भेदविज्ञानाच्या कारणाने स्वयं बाहेर भ्रमण न करता आपल्या आपल्या आत्मस्वरूपात स्थिर होते. ॥३७॥

मनाची चंचलता आणि स्थिरता याच्या फलामध्ये विशेषता दाखवितात.

अपमानादयस्तस्य विक्षेपो यस्य चेतसः ।

नापमानादयस्तस्य न क्षेपो तस्य चेतसः ॥३८॥

अन्वयार्थ :- (यस्य चेतसः विक्षेपः तस्य अपमानादयः) ज्याच्या मनामध्ये रागादि कषाय घर करून बसले आहेत त्यास अपमानादिक सहन करावे लागतात. (जस्य चेतसः क्षेपो न तस्य अपमानादयः न) ज्याच्या चित्तामध्ये चंचलता आणि आकुलता नाही त्यास अपमानादिक सहन करावे लागत नाहीत.

भावार्थ :- रागीद्वेषी जीवावर रागद्वेषाचे संस्कार अनादिकाळापासून आहेत. अगदी मामुली कारणानेही त्यांचे मन क्षुभित होते. त्यामुळे त्यास

अपमान, तिरस्कार, आकुलता, वैफल्य भोगावे लागते. परंतु ज्यांचे मनामध्ये भेदविज्ञानाच्या संस्कारांनी मन क्षुब्ध न होता तो आपल्या आत्मस्वरूपामध्ये जागृत असतो; कोणत्याही कारणाने तो क्षुब्ध होत नाही, त्यामुळे त्यास अपमान, तिरस्कार, वैफल्य सहन करावे लागत नाही. चैतन्यस्वरूपामध्ये आकुलता तरी कोणती? त्यामुळे ज्ञाता द्रष्टा झाल्यानंतर त्यास कर्मबंध होत नाही. फलस्वरूप त्यास भाविकाळात दुखही भोगावे लागत नाही. हेच आ. अमृतचंद्र आत्मख्याति टीकेत सांगतात -

अध्यास्य शुद्धनयमुद्धतबोधचिन्हं
नैकाग्रमेव कलयंति सदैव ये ते ।
रागादिमुक्तमनसः सततं भवन्तः
पश्यन्ति बंधविधुरं समयस्य सारं ॥१२०॥

अर्थ - ज्ञानचेतनेचा विलास ज्यांचे चिन्ह आहे अशा शुद्धनयाचा मात्र जे अवलंब घेतात त्यांचे मनः मुक्त होते. आणि ते बंधाने रहित अशा समयसारास पाहतात.

या विपरीत -

प्रचुत्य शुद्धनयतः पुनरेव ये तु
रागादियोगमुपयान्ति विमुक्तबोधाः ।
ते कर्मबंधमिह विभ्रति पुर्वबद्ध-
द्रव्याश्रवैः कृतविचित्रविकल्पजालम् ॥१२१॥

अर्थ - या उलट जे पुनः शुद्धनयाचा अवलंब सोडून ज्ञानानुभूतीने रहित होतात, रागादिकासह संयोगास प्राप्त होतात ते पूर्वी बांधलेल्या द्रव्यप्रत्ययामुळे (कर्माच्या उदयामुळे) नानाप्रकारच्या विकल्पजालामध्ये व्यापून राहतात व नवीन कर्मबंधास धारण करतात. ॥३८॥

अपमानादि सहन करावे लागू नये, यासाठी उपाय -

यदा मोहात् प्रजायेते रागद्वेषौ तपस्विनः ।
तदैव भावयेत् स्वस्थमात्मानं शास्यतः क्षणात् ॥३९॥

अन्यार्थ :- (यदा तपस्विनः रागद्वेषौ प्रजायेते) जेव्हा तपस्वीला

मोहने रागद्वेष उत्पन्न होतात. तेव्हा (तदैव) त्याचवेळी ज्ञानस्वभावस्थित (स्वस्थं आत्मानं) आपल्या आत्म्याची भावना करावी, ध्यान करावे (क्षणात् शास्त्रः) ते रागद्वेष क्षणात शान्त होतात.

भावार्थ :- जेव्हा रागद्वेष उत्पन्न होतात असे दिसून येते त्याचवेळी शुद्ध आत्म्याचे ध्यान करावे. भेदविज्ञानाची भावना करावी. म्हणजे रागद्वेष क्षणमात्रात नष्ट होतात.

हेच आ. अमृतचंद्रदेव सांगतात -

इदमेवात्र तात्पर्यं हेयः शुद्धनयो न हि ।

नास्ति बंधः तदत्यागात् तत्यागाद्वंधं एव हि ॥

अर्थ - शेवटी तत्त्वज्ञानाचा सार एवढाच आहे की, चैतन्यात्र आत्म्याचा अनुभव कधीही हेय नाही. जर त्याचा त्याग केला नाही तर बंध होत नाही. जर त्याचा त्याग केला तर रागादिकरूपाने परिणती होते आणि नियमाने बंध होतो. ॥ ३९ ॥

रागद्वेषाचे विषय सांगून त्यानंतर काय करावे हे सांगतात -

यत्र काये मुनेः प्रेम ततः प्रच्याव्य देहिनम् ।

बुद्ध्या तदुत्तमे काये योजयेत् प्रेम नश्यति ॥४०॥

अन्वयार्थ :- (यत्र मुनेः काये प्रेम) जेव्हा मुनीला - आत्मचिंतकाला शरीरामध्ये राग उत्पन्न होतो - (ततः देहिनम् प्रचाव्य) तेव्हा आत्म्यास त्या रागापासून सोडवून (बुद्ध्या तदुत्तमे काये योजयेत्) त्यास बुद्धिपूर्वक त्याहीपेक्षा उत्तम ज्ञानशरीरामध्ये जोडावे. (प्रेम नश्यति) राग नष्ट होतो.

भावार्थ :- येथे प्रेम शब्द राग या अर्थी आहे. नश्वर देहामध्ये असे प्रेम दिसताक्षणीच आत्म्यास त्या विकल्पापासून सोडवावे. या नश्वर शरीरापेक्षा आत्म्याचे शाश्वत उत्तम शरीर म्हणजे ज्ञानशरीर आहे. त्यामध्ये आपले मन, हृदय लावावे. राग नष्ट होतो. ॥ ४० ॥

देहावरील प्रेम नष्ट ज्ञात्यानंतर काय होते ? हे सांगतात -

आत्मविभ्रमजं दुःखं आत्मज्ञानात्प्रशास्त्रिति ।

नायतास्तत्र निर्वान्ति कृत्वाऽपि परमं तपः ॥४१॥

अन्वयार्थ :- (आत्मविभ्रमजं दुःखं आत्मज्ञानात् प्रशास्त्रिति) आत्म्याबाबत

विभ्रमामुळे होणारे दुःख आत्मज्ञानामुळे नष्ट होते. (तत्र अयताः परमं तपः कृत्वा अपि न निर्वाण्ति) त्या भेदविज्ञानासाठी जे पुरुषार्थ करत नाहीत त्यांनी खूप दुर्धर तप करूनही ते निर्वाण प्राप्त करत नाहीत.

भावार्थ :- अचेतनादि शरीरामध्ये ‘हा आत्मा आहे’ असे ज्ञान हा आत्मविषयक भ्रम. त्यापासून उत्पन्न होणारे दुःख हे आत्मज्ञानामुळे नष्ट होते. आत्मा मात्र उपयोगस्वरूप आहे व तो देहापासून भिन्न आहे. या निर्णयामुळे ते दुःख नष्ट होते.

येथे कोणी प्रश्न करतो की, “दुर्धर तपाच्या अनुष्ठानामुळे मुक्तीची सिद्धि होते. असे असतांनाही दुःखाचा नाश होणार नाही” असे म्हणणाऱ्यास सांगतात की, असे नाही. जे भेदविज्ञानद्वारा आत्मस्वरूपाच्या प्राप्तीचा पुरुषार्थ करत नाहीत ते निर्वाणास प्राप्त होत नाहीत. सुखीही होत नाहीत. कारण खरे तप हे मनवचनकायेच्या बाह्य क्रियाकांडावर अवलंबून नाही. खरे तप म्हणजे आपल्या चैतन्यस्वरूपांत प्रतपन करणे हेच आहे. ते भेदविज्ञानद्वाराच शक्य आहे. भेदविज्ञानाच्या अभावी आत्मज्ञान असत नाही. तेहा तप संभवनीय नाही. अशा तपाचे प्रयोजन तर संसारसुखाची प्राप्ती हे असते. ते तप तो संयम न यथार्थ तप आहे. न यथार्थ संयम आहे. असे तप आणि संयम निरर्थक आहे. त्या कारणाने संसारातील दुःखाचा नाश होत नाही. मुक्ती प्राप्त होत नाही. संसाराचे मूळ कारण भेदविज्ञान आणि उपयोगस्वरूप मात्र आत्माच्या अनुभवाचा अभाव हेच आहे. आणि मोक्षाचे कारण भेदविज्ञान व आत्मानुभव हेच आहे. ॥४९॥

तप करणाऱ्या बहिरात्मा आणि अंतरात्म्याच्या भूमिकेत अंतर -

शुभं शरीरं दिव्यांश्च विषयानभिवांछति ।

उत्पन्नात्ममतिर्देहे तत्त्वज्ञानी ततश्च्युतिम् ॥४२॥

अन्वार्थ :- (देहे उत्पन्नात्ममतिः) देहामध्ये ज्याला ममत्वाची वासना आहे असा बहिरात्मा (शुभं शरीरं च दिव्यान् भोगान् अभिवांछति) शुभ शरीर आणि दिव्य भोगांची इच्छा करतो. (तत्त्वज्ञानी ततः च्युतिम्) परंतु तत्त्वज्ञानी अंतरात्मा मात्र सुंदर शरीर दिव्य भोगाच्या कांक्षेपासून दूर असतो.

भावार्थ :- बहिरात्मा जे तप करतो त्याचे प्रयोजन तर सुंदर शरीर,

दिव्य उत्तम विषय यांचा लाभ हेच असते. आणि अंतरात्मा मात्र त्यांची वांछाव करीत नाही. मात्र मुक्ती मिळावी एवढेच एकमात्र प्रयोजन अंतरात्म्यास असते. ॥४२॥

विवेकी तत्त्वज्ञानी हा अबंधक असतो. तर बहिरात्मा बंधक असतो.

परत्राहम्मतिः स्वस्माच्युतो बधात्यसंशयम् ।

स्वस्मिन्नहंमतिश्च्युत्वा परस्मान्मुच्यते बुधः ॥४३॥

अन्वयार्थ :- (परत्र अहम्मतिः) शरीरादि परामध्ये अहंबुद्धि करणारा बहिरात्मा (स्वस्मात् च्युतः असंशयम् बधात्ति) हा आपल्या स्वभावापासून भ्रष्ट होऊन निःसंशय कर्म बांधतो. (स्वस्मिन्नहंबुद्धिः परस्मात् च्युत्वा) आत्म्यामध्येच अहंमति करणारा (बुधः मुच्यते) ज्ञानी परापासून च्युत होऊन नियमाने मुक्त होतो.

भावार्थ :- बहिरात्मा पराच्या आश्रयाने रागरूप परिणमतो आणि तो नूतन कर्मबंध करतो. भेदज्ञानी अंतरात्मा मात्र पराची वांछा करीत नाही. तेथे रागद्वेष करत नाही. त्यामुळे त्यास कर्मबंध होत नाही. त्याचा संसार वाढत नाही. हेच आ. कुंदकुंददेव समयसारात सांगतात -

रत्तो बंधदि कम्मं, मुंचदि जीवो विरागसंपत्तो ।

एसो जिणोवदेसो तम्हा कम्मेसु मा रञ्ज ॥९५०॥

अर्थ - जो रागामध्ये ममत्वबुद्धि करतो तो बहिरात्मा कर्मबंधाने संसारात परिभ्रमण करतो. आणि जो अंतरात्मा ज्ञानी रागामध्ये ममत्व भाव न केल्यामुळे वैराग्यसंपन्न असतो तो कर्मापासून मुक्त होतो. असा सर्वज्ञ परमात्म्याचा उपदेश आहे. म्हणून कषायभाव, रागद्वेषमोह या भावकर्मामध्ये राग करून नकोस ! ॥४३॥

बहिरात्मा आणि अंतरात्मा यांच्या प्रवृत्तीमध्ये अंतर सांगतात -

दृश्यमानमिदं मूढस्त्रिलिंगं अवबुध्यते ।

इदमित्यवबुद्धस्तु निष्प्रं शब्दवर्जितम् ॥४४॥

अन्वयार्थ :- (मूढः इदं दृश्यमानं स्त्रिलिंगम् अवबुध्यते) मूढ अज्ञानी बहिरात्मा हे दृश्यमान शरीर तीन लिंगरूप [पुलिंग, स्त्रीलिंग, नपुंसक लिंग] जाणतो. (अवबुद्धः तु इदं) परंतु हा ज्ञानी अंतरात्मा मात्र आपल्या

या आत्मतत्त्वास (निष्पन्नं शब्दवर्जितम्) स्वतःसिद्ध अनादिअनंत आणि शब्दद्वारा कथन न केल्या जाणारा-शब्दांनी अकथनीय - असे समजतो.

भावार्थ :- बहिरात्मा हा शरीरास आत्मा मानतो. शरीर लिंगरूपाने दिसून येते. परंतु जर आत्म्याचा स्थायी लक्षणभूत स्वभावाचा विचार केला तर आत्मा खरोखर चेतनमात्र आहे. चेतनस्वरूप आत्म्यास एकच चैतन्यमात्र लिंग आहे. म्हणून अंतरात्मा आत्म्यास चेतनमात्र मानतो आणि त्यामुळे आत्म्यास शरीराश्चित कोणतेही लिंग नाही असा त्याचा यथार्थ निर्णय घड असतो. आत्मा स्वरूपाने चेतनस्वरूपाने अनादिकालापासून निष्पन्न आहे. त्यास कोणी उत्पन्न केले नाही किंवा कुणीतरी परमात्मा जीवामध्ये चैतन्य टाकतो असेही नाही. तो तर अनादि-अनंत चेतनमात्रच आहे. चेतना आणि आत्मा दोन्ही सदैव तादात्म्यरूप आहेत. त्यांचे अस्तित्व एकच आहे. त्यात प्रदेशभेद मुळीही नाही. म्हणून स्वभावतः सिद्ध आहे. चेतनमय आहे.

हे आत्मतत्त्व जड पुढ्रल शब्दाकरवी पकडले जात नाही. आत्मतत्त्व शब्दांनी अकथनीय आहे. 'शब्देविन संवादिजे' असा आत्मा आहे. तो फक्त स्वसंवेदनज्ञानालाच ग्राह्य आहे. ॥४४॥

जर आत्मा या रूपाने ज्ञानीलाच अनुभवगम्य आहे तर तो अभेदरूपाने जाणल्या जाणे कसे शक्य आहे ? याचे उत्तर देतात -

जानन्नप्यात्मनस्तत्त्वं विविक्तं भावयन्नपि ।

पूर्वविभ्रमसंस्काराद् भ्रान्तिं भूयोऽपि गच्छति ॥४५॥

अन्वयार्थ :- (आत्मनः तत्त्वं जानन्नपि) शुद्ध आत्मतत्त्व जाणत असतांनाही (विविक्तं भावयन् अपि) त्याच भिन्न आत्मतत्त्वाची भावना वारंवार करत असतांनाही (पूर्वविभ्रमसंस्कारात् भूयोऽपि भ्रान्तिं गच्छति) तो पूर्व मिथ्यात्वाच्या संस्काराने पुनः पुनः भ्रान्तीला प्राप्त होतो.

भावार्थ :- जर हे शरीरादिक व रागादि अचेतन व अज्ञ आहेत तर त्यावर रोष आणि राग करून उपयोग काय ? म्हणून रागद्वेष न करावेत. परंतु पूर्व संस्कारामुळे तो पुनः भ्रमात पडतो.

भ्रान्तिला प्राप्त बहिरात्मा त्या भ्रान्तीला कसा सोडेल ?

अचेतनमिदं दृश्यमहृष्यं चेतनं तथा ।

क रुष्यामि क तुष्यामि मध्यस्थोऽहं भवाम्यतः ॥४६॥

अन्वयार्थ :- (इदं अचेतनम् अदृश्यं) हे शरीरादिक अचेतन आहेत, डोळ्यास गोचर (चक्षुद्वारा ज्ञेय) आहेत. (ततः चेतनम् अदृश्यम्) मी चेतनमात्र अदृश्य आहे. (चक्षुद्वारा ग्राह्य नाही.) म्हणून (क रुष्यामि क तुष्यामि) मी कोणावर रोष करू आणि कोणावर संतोष व्यक्त करू ? (अतः अहम् मध्यस्थः भवामि) म्हणून मी मध्यस्थ होतो. फक्त ज्ञाताच होतो.

भावार्थ :- एकदा अनादि अविद्यापासून मुक्त होऊन पुनः अज्ञान भूमिकेला पोचलेला प्राणी असा विचार करतो की, मी शरीरास आणि परिग्रहास आत्मा मानतो. ते तर जड-अचेतन आहेत. ते दृष्टिगोचर होतात. मी कोणावर रोष करू आणि तोष करू ? ते तर काही जाणू शकत नाहीत. समजू शकत नाहीत. परंतु जे चेतन आहेत अदृश्य आहेत त्यावर मी रोषतोष कसा करू ? आणि म्हणून मी मध्यस्थ होतो. कोठेही राग-द्वेष वा मोह न करणे म्हणजेच मध्यस्थ होणे आहे. मी तर त्याचा मात्र ज्ञाता द्रष्टा आहे. म्हणजेच साक्षी मध्यस्थ आहे. ॥४६॥

आता बहिरात्मा आणि अंतरात्मा यांना हेय आणि उपादेय विषय कोणते हे सांगतात.

त्यागादाने बहिर्मूढः करोत्यथ्यात्ममात्मवित् ।

नान्तरबहिरुपादानं न त्यागो निष्ठितात्मनः ॥४७॥

अन्वयार्थ :- (मूढः बहिः त्यागादाने करोति) बहिरात्मा बाह्य, आत्म्यापासून अत्यंत भिन्न पदार्थाचे आदान(ग्रहण)-आणि त्याग करतो. (आत्मवित् अथ्यात्मं) आत्मज्ञ जीवाशी संबद्ध अशा परिणामांचा त्याग आणि ग्रहण करतो. तसेच (नान्तरबहिः उपादानं त्यागो न) शुद्ध स्वरूपामध्ये जो अवस्थित अशा परमात्म्याला न बाह्य न आंतर पदार्थाचा त्याग वा ग्रहण असत नाही.

भावार्थ :- जो बहिरात्मा आहे तो द्वेषाच्या उदयाने त्यांना अनिष्ट मानून अत्यन्त भिन्न अशा बाह्य घरदार रस यांचा त्याग करतो. अथवा रागाच्या उदयाने बाह्य पदार्थाच्या लक्ष्याने होणाऱ्या रागलोभास आत्मरूपाने ग्रहण करतो. बाह्य पदार्थामध्ये ममत्व करून त्या जड पदार्थाना ग्रहण

करण्याचा विकल्प करतो. तत्त्व हे आहे की आत्मा तर प्रत्यक्ष अत्यंत भिन्न परपदार्थाचे न ग्रहण करू शकतो. न त्याग करू शकतो. जीव हा आपल्याच विकारी भावांचा त्याग वा स्वीकार करू शकतो किंवा स्वभावभावांचा त्याग वा ग्रहण करू शकतो.

अंतरात्मा हा परपदार्थाच्या आश्रयाने होणाऱ्या विकारांचा त्याग करू शकतो. वा कषाय सोडून आपल्याच रलत्रयरूप धर्माचे ग्रहण करू शकतो. तर बहिरात्मा हा आपल्या चेतन स्वभावास विसरून रागादि विकारामध्ये आत्मत्वबुद्धि करून त्याचे ग्रहण करू शकतो आणि आपल्या चेतन स्वभावाचा पत्ताही नसल्याने रलत्रयरूप परिणामांचे ग्रहण करत नाही. त्याग करतो.

आत्म्यापासून सर्वथा भिन्न पदार्थाच्या ग्रहणत्यागाचा विकल्पमात्र अज्ञानी करू शकतो. ज्ञानी अंतरात्म्याची भूमिका अत्यंत वेगळी आहे. तो ठाम निर्णय करतो की परपदार्थाचे ग्रहण व त्याग अशक्य आहे. ज्ञानी त्यामध्ये न ममत्व बुद्धी करतो; न रागद्वेष करतो. तो साक्षी होऊन त्यांचा मात्र ज्ञाता-द्रष्टा असतो. अज्ञानी मात्र साक्षी-ज्ञाताद्रष्टा न होता त्यामध्ये रागद्वेष मोह करतो. व अभिप्रायाने मात्र पराचा कर्ता होतो. ॥७॥

अंतरात्मा हा तर आपल्याच अंतरंग परिग्रहाचा (अंतर्जल्प वा विकल्पचा) त्याग आणि आपल्याच स्वभावाचे, रलत्रयाचे ग्रहण करू शकतो.

जो कृतकृत्य परमात्मा आहे त्यास तर न अंतरंग विकारविकल्प ~~विकल्प~~ न भिन्न पदार्थाचे ग्रहण आहे, न त्याग आहे. हे सांगतात -

युञ्जीत मनसाऽत्मानं वाक्कायाभ्याम् वियोजयेत्

मनसा व्यवहारं तु त्यजेद्वाक्काययोजितम् ॥४८॥

अन्वयार्थ :- (मनसा आत्मानं युञ्जीत) मनाने आत्म्यासह संलग्न व्हावे. (वाक्कायाभ्याम् आत्मानं वियोजयेत) वचन आणि शरीरापासून आत्म्यास वेगळे करावे. (मनसा वाक्काययोजितं व्यवहारं त्यजेत) वचन आणि शरीरद्वारा घडलेला प्रवृत्तिरूप वा निवृत्तिरूप व्यवहाराचा मनाने त्याग करावा. तेथे चित्त लावू नये.

भावार्थ :- आपले चित्त मन आत्मकार्यामध्ये लावावे. त्यास वचन

कायेच्या व्यवहारात गुंतवू नये. उलट चित्त वचन कायेच्या आणि अन्य व्यवहारापासून हटवून आत्म्यामध्येच एकाग्र करावे. आणि जर कदाचित् प्रयोजनवश मनवचनादि वचनव्यवहाराकडे वळलेही तरी त्या सर्व क्रियामध्ये आत्मभावना न करता हेयबुद्धीच असावी. त्यामध्ये आसक्त होऊ नये. नाईलाज-असमर्थता म्हणून हेयत्वाची भावना असावी. ॥४८॥

यावर संसारी प्राणी असा तर्क करतो की, स्त्रीपुत्रादिकांसह तर वचनव्यवहार किंवा अन्य व्यवहार करणे भाग पडते. तेव्हा त्या व्यवहाराचा त्याग कसा करावा ? त्याचे समाधान करतात.

जगदेहात्मदृष्टीनां विश्वास्यं रम्यमेव च ।

स्वात्मन्येवात्मदृष्टीनां क विश्वासः क वा रतिः ॥४९॥

अन्वयार्थ :- (देहात्मदृष्टीनाम् जगत् विश्वास्यं रम्यं च) देहामध्ये आत्मबुद्धी असणाऱ्यांना हे सर्व जगत्, नात्यागोत्याचा आणि परिग्रहासंबंधी व्यवहार हा विश्वसनीय आणि रम्यच वाटतो. (स्वात्मन्येवात्मदृष्टीनाम् क विश्वासः क वा रतिः) परंतु आपल्या चेतनमात्र आत्म्यामध्येच आत्मदृष्टी आहे अशा ज्ञानी अंतरात्म्यास तो सर्व व्यवहार विश्वसनीय वाटत नाही. त्यामध्ये त्यास राग-प्रीती असत नाही.

भावार्थ :- जोपर्यंत आपल्या चेतनमात्र आत्म्याचा परिचय होत नाही तोपर्यंत हा लौकिक संसारविषयक व्यवहार विश्वसनीय आणि रमणीय वाटतो. परंतु एकवेळ जर या आपल्या चेतन आत्म्याचा परिचय व अनुभव आला तर विवेकी ज्ञानीला त्यांत न रस वाटतो, न रुची असते. (जब आत्म अनुभव आवे तब कछु न सुहावे.)

जर असे आहे तर धर्मात्म्यास भोजनादिकांची प्रवृत्ती कशी होते याचा खुलासा करतात -

आत्मज्ञानात्परं कार्यम् न बुद्धौ धारयेद्विरम् ।

कुर्यादर्थवशात् किंचिद्वाक्कायाभ्यामतत्परः ॥५०॥

अन्वयार्थ :- (आत्मज्ञानात्परं कार्य बुद्धौ विरं न धारयेत्) वस्तुतः मुमुक्षु जीवाने आत्मज्ञानाव्यतिरिक्त कोणतेही कार्य बुद्धिमध्ये दीर्घकाल ठेवू नये. (अर्थवशात् किंचित् वाक्कायाभ्याम् अतत्परः किंचित् कुर्यात्) प्रयोजनास अनुसरून वचन व शरीरद्वारा काही एक व्यवहार त्यामध्ये तत्पर म्हणजे

आसक्त न होता हेयबुद्धीने असावा.

भावार्थ :- वास्तविक उचित तर हेच आहे की, ज्ञानी विवेकी पुरुषांनी आपल्या आत्मकार्यात व रलत्रयसाधनेमध्ये तत्पर असावे. परंतु अंतरात्म्यास पूर्वबद्ध कर्म विद्यमान आहेत. ते आपल्या स्वकालीं उदयास येतील. त्या त्या कर्माच्या उदयानुसार कषाय भाव निश्चित असणार आहेत. तेव्हा त्या रागभूमिकेमध्ये विहित आणि निषिद्ध-प्रवृत्तीरूप निवृत्तीरूप-व्यवहार अवश्यमेव असतो. परंतु ज्ञानी अंतरात्मा त्या रागादिकास अभिप्रायामध्ये आपले स्वरूप मानत नाही. त्यास हेयच जाणतो. त्यास तो सर्व व्यवहार हेयबुद्धीनेच असतो. ४-५-६ या तीन गुणस्थानामध्ये बुद्धिपूर्वक कषाय असतात. तेव्हा शुभोपयोगरूप व्यवहार गुणस्थानाला अनुसरून असतो. तो चरणानुयोगाच्या ग्रंथामध्ये विस्तृत निरूपण केलेला आहे. तो सम्यक् श्रद्धा आणि शुद्धतेला विरोधी वा घातक नसतो. राग आणि कषाय दोन्ही सहचर रूपाने असतात. परंतु धर्म तर रलत्रय आणि वीतरागता हाच आहे. तोच एकमेव मोक्षमार्ग आहे. शुभोपयोगरूप व्यवहार हा ज्ञानीला जो बंध दिसून येतो त्याचेच कारण आहे. ज्ञानी त्यास यथार्थ मोक्षमार्ग अथवा सर्वथा उपादेय मानत नाही. परंतु तो व्यवहार धर्माबरोबर सहचर म्हणून असतो. म्हणून त्यास व्यवहार संज्ञा प्राप्त होते.

जेथे सम्यग्दर्शन किंवा रलत्रय नाही तो सर्व व्यवहार उपचारानेही मोक्षमार्ग नाही. तो तर अज्ञानी जनास असणारा व्यवहार आहे. अज्ञानीचा व्यवहार हा उपचारानेही मोक्षमार्ग नाही. ॥५०॥

ज्ञानीचा स्वात्मा तर चेतन मात्र आत्माच असतो. शुभोपयोग वा राग हा ज्ञानीला परात्माच आहे. कारण ज्ञानी त्यास आत्मस्वरूप धर्म मानत नाही. कारण तो तेथे अनासक्त आहे.

अनासक्त होऊन अंतरात्मा ज्ञानी बुद्धीमध्ये आत्मज्ञानास धारण करतो, शरीरादिकास नाही हे कसे होऊ शकते ? याचा खुलासा पुढील ५१ व्या श्लोकात करतात -

यत्पश्यामीन्द्रियैस्तन्मे नास्ति यन्नियतेन्द्रियः ।

अंतः पश्यामि सानन्दं तदस्तु ज्योतिरुत्तमम् ॥५१॥

अन्वयार्थ :- (यत् इन्द्रियैः पश्यामि तत् मे नास्ति) जे काही इन्द्रियद्वारा मी पाहतो ते माझे नाहीत. माझ्यापासून पृथक् आहेत. (यन्नियतेन्द्रियः) ज्या अर्थी इंद्रिये ही चांगल्या प्रकारे नियंत्रित आहेत त्याअर्थी (अंतः सानंदं उत्तमम् ज्योतिः पश्यामि) अंतर्यामी जी अतीन्द्रिय आनंदाने पूर्ण व सुखी अशी उत्तम ज्योति तिलाच अंतरंग दृष्टीने पाहतो. (तत् अस्तु) तेच माझे असूं देत.

भावार्थ :- इन्द्रियांने ज्यांना मी पाहतो ते तर माझ्यापासून अत्यंत भिन्न आहेत. आणि अंतर्दृष्टीने पूर्ण अतीन्द्रिय ज्ञानमय उत्तम ज्योती जी मला दिसून येते तेच अंतस्तत्त्व मी आहे आणि तेच माझे स्वरूप असू देत.
॥ ५१ ॥

जर अतीन्द्रिय ज्ञान आणि सुख हेच आत्म्याचे स्वरूप आहे तर इन्द्रियांचा निरोध करून आत्मानुभव करणाऱ्या जीवास दुःख का होते ? याचा खुलासा करतात -

सुखमारब्धयोगस्य बहिर्दुःखमथात्मनि !

बहिरेवासुखं सौख्यमध्यात्मं भावितात्मनः ॥५२॥

अन्वयार्थ :- (आरब्धयोगस्य बहिः सुखम्) ज्यांनी नुकताच कोठे समाधीचा अभ्यास प्रारंभ केला आहे त्यालाच बाहेर बाहेर सुख दिसून येते आणि (अथ आत्मनि दुःखं) अंतर्यामी दुःख दिसून येते. (भावितात्मनः बहिः एव असुखं) जो आपल्या आत्मानुभवात मग्र आहे त्याला तर बाह्य सांसारिक पदार्थामध्ये दुःखच अनुभवास येते. (अध्यात्मं सुखं) आत्मस्वरूप-चिंतनामध्ये त्यास परम आनंदाचा अनुभव येतो.

भावार्थ :- जो नुकताच अध्यात्ममार्गास लागलेला आहे. त्यास तर बाह्यपदार्थामध्ये सुखाचा अनुभव होतो. आत्मध्यानामध्ये खेद जाणवतो. परंतु ज्याला शुद्ध आत्म्याची अनुभूती झालेली आहे त्यास शरीरादि परिग्रहामध्ये दुःखच अनुभवास येते आणि आत्मानुभवामध्ये मात्र आनंदाचेच वेदन होते. ॥५२॥

आत्मस्वरूपाची भावना कशी करावी हे सांगतात -

तद्ब्रूयात्तत्परान् पृच्छेत्तदिच्छेत्तत्परो भवेत् ।

येनाविद्यामयं रूपं त्यक्त्वा विद्यामयं ब्रजेत् ॥५३॥

अन्वयार्थ :- (येन अविद्यामयं स्तुं त्यक्त्वा विद्यामयं ब्रजेत्) ज्या प्रकाराने अज्ञानमय भावांच्या स्वरूपाचा त्याग करून ज्ञानमय स्वरूपाची प्राप्ती होईल (तद् बूयात्) तीच गोष्ट वार्ता बोलावी (तत् परान् पृच्छेत्) तीच वार्ता दुसऱ्यांना विचारावी. (तत् इच्छेत्) त्याचीच सदैव भावना करावी (तत्परे भवेत्) आणि त्यामध्ये सदैव लीन व्हावे.

भावार्थ :- नेहमी आत्मस्वरूपाची कथा बोलावी, इतरांनाही विचारावी, त्याचीच इच्छा करावी, त्याचेच ध्यान करून तेथे लीन व्हावे, त्याचेच चिंतन करावे. या संस्कारामुळे अविद्येचा नाश होईल आणि आत्मविद्या प्राप्त होईल. ॥५३॥

येथे कोणी विकल्प करतो की, शरीर, वाणी यास सोडून तर आत्म्याचे अस्तित्व नाही. तर मग आत्म्याची चर्चा करावी. भावना करावी असे म्हणणे योग्य नाही. या विकल्पाचे समाधान करतात -

शरीरे वाचि चात्मानं संधते वाक् शरीरयोः ।

भ्रान्तोऽभ्रान्तः पुनस्तत्त्वं पृथगेषां निबुद्धते ॥५४॥

अन्वयार्थ :- (वाक् शरीरयोः भ्रान्तो) जो शरीर आणि वाणी याबाबत भ्रान्त आहे, म्हणजे ते सर्व आत्म्यासाठी पर आहेत असा त्याचा निश्चय नाही, (च शरीरे वाचि च आत्मानं संधते) तो वाणी आणि शरीरामध्ये आत्मत्वाचा अध्यास (विपरीत निर्णय) करतो. परंतु (पुनः अभ्रान्तः) त्यामध्ये ज्याला भ्रम नाही (व जो त्यांना पर मानतो.) असा ज्ञानी मात्र वाणी-शरीराचे स्वरूप आत्म्यापासून भिन्न आहे असे जाणतो.

भावार्थ :- अज्ञानी बहिरात्मा वाणी व शरीराचे स्वरूप विपर्यस्त मानतो. आणि त्यामुळे तो वाणी आणि शरीरास आत्मरूपाने स्वीकारतो. परंतु ज्ञानी मात्र शरीर-वचनाला आत्मस्वरूपापासून पृथक् जाणतो. ॥५४॥

आत्मस्वरूपास यथार्थ न जाणणारा इन्द्रियांच्या विषयामध्ये आसक्त होतो. परंतु त्यापैकी कोणीही आत्म्यास उपकारक नाही हे सांगतात -

न तदस्ति इंद्रियार्थेषु यत्क्षेमंकरमात्मनः ।

तथापि रमते बालस्तत्रैवाज्ञानभावनात् ॥५५॥

अन्वयार्थ :- (इंद्रियार्थेषु यत् आत्मनः क्षेमकरं अस्ति तत् न) इंद्रियांच्या विषयामध्ये जे आत्म्याला क्षेमप्रद आहे असे काहीही नाही.

(तथापि बालः तत्र एव अज्ञानभावनात् रमते) तथापि जरी त्यामध्ये आत्म्यास क्षेमंकर (सुखकर) कांहीही नाही तरी अज्ञानी तेथेच अज्ञानपणामुळे रममाण होतो.

भावार्थ :- तत्त्वदृष्टीने पाहिले तर इंद्रियापासून प्राप्त होणारे सुख क्षणभंगुर आहे. आकुलतेला उत्पन्न करणारे आहे. बाधेने खंडित होणारे आहे. या सांसारिक सुखाचे वर्णन प्रवचनसारमध्ये आ. कुंदकुंद करतात

सपरं बाधासहियं विच्छिण्णं बंधकारणं विसमं ॥

जं इंदियेहिं लङ्घं त सोक्खं दुक्खमेव तहा ॥

(अध्याय २ गाथा ७६)

अर्थ - जे इंद्रियांनी प्राप्त होते ते सुख प्रतिपक्षी दुःखानी युक्त आहे, विघ्नसहित आहे, विनश्वर आहे, बंधास कारण आहे. चंचल आहे, तृप्ती न देणारे आहे. अतएव म्हणूनच ते आकुलतामय, म्हणून खच्या अर्थाने दुःखरूपच आहे. इंद्रियजनित सुख स्वभावतःच आकुलतामय म्हणून दुःखरूपच आहे. हे प्रवचनसार अध्याय २, ६४ गाथेमध्ये आ. कुंदकुंददेव सांगतात.

जेसिं विसयेसु रदी तेसिं दुक्खं वियाण सब्भावं ।

जइ तं ण हि सब्भावं वावारो णत्थि विसयत्थं ॥६४॥

अर्थ - ज्यांना इंद्रियाच्या विषयामध्ये प्रीती असते त्यांना दुःखही स्वाभाविकच असते. म्हणजे त्या सुखाची उत्पत्ती न इंद्रियद्वारा आहे न विषयामुळे आहे. ते स्वयं आकुलतास्वरूप आहे. म्हणून दुःखरूपच आहे. जर ते दुःख स्वभावतःच नसेल तर विषय ग्रहणादिकासाठी इंद्रियांची प्रवृत्ती झाली नसती.

असे असतांनाही अज्ञानी त्याच सुखामध्ये पुनः पुनः प्रवृत्त होतो. रात्रंदिवस त्याचीच वासना करतो. हा सर्व मिथ्यात्वाचा प्रभाव आहे. ॥५५॥

या अनादिकाळापासून मिथ्यात्वाच्या संस्कारवश बहिरात्म्याची दशा अशी होते -

चिरं सुषुप्तास्तमसि मूढात्मानः कुयोनिपु ।

अनात्मीयात्मभूतेषु ममाहमिति जाग्रति ॥५६॥

अन्वयार्थ :- (मूढात्मानः कुयोनिषु तमसि चिरं सुषुप्ताः) मूढ बहिरात्मा निगोदापासून स्थावर एकेन्द्रिय द्वीन्द्रिय, त्रीन्द्रिय, चतुरिन्द्रिय आदि विकलत्रय पंचेद्रियसंज्ञी असंज्ञी, तिर्यच, नारकी आदिक कुयोनिमध्ये भटकत भटकत मिथ्यात्वाच्या अधःकारांत जणूं चिरकाळापासून झोपलेले आहेत. जणू अति जडवत् होत आहेत. यदि कदाचित संज्ञी झालेत तरीही काहीशी अधिक शक्ति असूनही तिचा उपयोग हित-अहिताच्या निर्णयाकरतां करत नाहीत. मोहाचाच पगडा असतो. तेव्हा (अनात्मीयात्मभूतेषु मम अहम्) वास्तविक ते पर आहेत, अनात्मीय आहेत; परंतु आत्मभूत आपल्या स्त्रीपुत्रादिकामध्ये 'हे माझे आहेत' असा अध्यवसाय करतात. तर अनात्मभूत अशा शरीर, इंद्रिये, रूप इत्यादिकामध्ये 'मी या स्वरूपाचा आहे' असा अहंकार करतात.

भावार्थ :- हा जीव भव आणि शरीरामध्ये आत्मबुद्धि करत आलेला आहे. अशा या अनादि मोहाच्या वश होऊन वर सांगितल्याप्रमाणे अत्यंत हीन दशेमध्ये कुयोनिमध्ये जन्ममरण करत आलेला आहे. कधीकाळी पंचेद्रिय संज्ञी पर्याप्तकही होतो. तेव्हा काही विशेष ज्ञान व काही अधिक सामर्थ्य प्राप्तकही होते. परंतु बहुभाग जीव त्याचा उपयोग हिताहिताचा निर्णयासाठी करत नाहीत. तेव्हा अन्वयार्थमध्ये सांगितल्याप्रमाणे सांसारिक व्यवहारामध्येच गुंतून पडतात. व आत्महिताच्या मार्गाला लागत नाहीत. रागद्वेषामध्ये लोळत पडून संसाराचीच वृद्धि करतात. आणि अधिकाधिक दुःखी होतात. ॥५६॥

आतातरी बहिरात्मता सोडून आपल्या आणि पराच्या शरीराबाबत असा विचार करावा -

पश्येन्निरंतरं देहमात्मनोऽनात्मचेतसा ।

अपरात्मधियाऽन्येषामात्मतत्त्वे व्यवस्थितः ॥५७॥

अन्वयार्थ :- अंतरात्म्याने (आत्मतत्त्वे व्यवस्थितः) आपल्या आत्मस्वरूपामध्ये लीन होऊन (आत्मनो देहं) आपल्या शरीराला (अनात्मचेतसा निरंतरं पश्येत्) हे शरीर मी नव्हे अशा अनात्मबुद्धीने सदैव पाहावे. (अन्येषां अपरात्मधिया पश्येत्) दुसऱ्याच्या शरीरास 'हे शरीर म्हणजे तो जीव नव्हे' या भावनेने पहावे.

भावार्थ :- शरीराकडे आत्महष्टीने पाहण्याचा सर्व सामान्य जीवांचा दृष्टिकोण असतो. शरीरामध्ये स्पष्टपणे स्पर्शरसगंधवर्णाची सत्ता दिसून येते आणि ते इन्द्रियगोचर आहेत. त्यामुळे जड अचेतन आहे. हे अगदी प्रगट दिसून येते. आत्मा इंद्रियगोचर नाही, चेतनमात्र आहे त्यामुळे शरीर आणि आत्मा यामध्ये भिन्नता स्वीकारणे हेच यथार्थ आहे.

आणि शरीराचा संबंध कर्मसंयोगांतच दिसून येतो. आयुकर्माचा उदय संपला की शरीर पडून राहते, त्यामध्ये वित्तकी ज्ञात होत नाही. यापेक्षा भिन्नतेचा अन्य पुरावा शोधण्याची जरूरच नाही.

तसेच ज्ञानपरिणतीद्वारा आत्माच्या अविनश्वरतेचा निर्णय होतो. आणि रागादिकांची उत्पत्ति-स्थिती ही सुख्खा कर्माच्या संयोगातच दिसून येते. रागादिकामध्ये ज्ञानाचा अन्वय (व्यापकपणा) दिसून येत नाही. त्या कारणाने ज्ञान आणि आत्मा यांचा जसा तादात्म्य संबंध आहे, तसा राग आणि आत्मा यांचा तादात्म्यसंबंध मानणे अज्ञान आहे. त्यास आगमामध्ये संयोगसिद्धसंबंध असे म्हटलेले आहे. हीच वस्तुस्थिती आहे. या सर्व संयोगामुळे संसारअवस्थेतही चैतन्य स्वभावाचा निर्णय करावा आणि होतो. परंतु कषायांना आत्म्याचे स्वरूप मानणे हे अज्ञानच आहे. कारण रागादी विकारामध्ये अंतरंगात चैतन्य प्रतीत होते. अचेतन जडामध्ये रागादी आढळून येत नाहीत. परंतु कषायांना आत्म्याचे स्वरूप मानणे हे अज्ञानच आहे. कारण त्यांना आत्म्यासह तादात्म्य संबंध नाही. कर्मसंयोग असतानाच ते संभवतात. म्हणून ते पराश्रित असल्यामुळे त्यांचा संबंध संयोगसिद्ध संबंध आहे. ते आत्म्याचा स्वभाव नाहीत.

याप्रमाणे असद्भूत व्यवहाराने शरीरावरून जसा आत्म्याचा निर्णय होऊ शकतो तसाच शरीराची आत्म्यापासून भिन्नताही सिद्ध होते. तदनुसार जसा आपल्या आत्मा शरीरापासून भिन्न पाहावा, त्याचप्रमाणे दुसऱ्याचा आत्माही त्याच्या शरीरापासून भिन्नच पाहावा. आणि जसा स्वात्मा हा शरीरापासून भिन्न चेतनमात्र आहे तसाच अन्य जीवाचा आत्माही त्याच्या शरीरापासून भिन्नच आहे. संसारातील प्राणिमात्र आणि सिद्ध सर्व जीव आपआपल्या चैतन्याने चेतनमात्र शुद्ध आहेत असे पाहावे. अथवा वस्तूकडे शाश्वत स्वभावाच्या हष्टीने पाहण्याच्या परमशुद्ध द्रव्यार्थिकनयाची हष्टी

असेल तरच हे शक्य आहे. 'सबे सुद्धा हु सुद्धण्या' हाच मोक्षमार्गामध्ये गुरुमंत्र आहे.

तर मग तत्त्व जाणणाऱ्या ज्ञात्यांनी सर्व मूढवृष्टी जीवांना आत्मतत्त्वाचा उपदेश द्यावा. या तर्काचा विचार करतात.

अज्ञापितं न जानन्ति यथा मां ज्ञापितं तथा ।

मूढात्मानस्तस्तेषां वृथा मे ज्ञापनश्रमः ॥५८॥

अन्वयार्थ :- (मूढात्मानः अज्ञापितं मां न जानन्ति) मूढ जीव अनादितः मूढच आहेत. त्या संस्कारामुळे ते माझ्याही आत्मस्वरूपाला जसे जाणत नाही तसेच (तथा ज्ञापितं) समजून सांगितले तरी जाणत नाही. (ततः तेषां मे ज्ञापनश्रमः वृथा) अतएव त्यांना समजून सांगण्याचे श्रमही वृथाच आहेत.

भावार्थ :- अनादिकालीन संस्कारामुळे मिथ्यात्वाचा उदय असतांना जे अनादि मूढ बहिरात्मा आहेत त्यांना समजाविणे फार कठीण आहे. जे निकट भव्य आहेत त्यांचा काळ आला असतां तेच समजू शकतात. हेच आ. अमृतचंद्रदेव सांगतात -

ज्ञानिनो ज्ञाननिर्वृत्ता सर्वे भावा भवन्ति हि ।

सर्वेऽप्यज्ञाननिर्वृत्ता भवन्त्यज्ञानिनस्तु ते ॥६७॥

अर्थ - ज्ञानीचे सर्वच भाव ज्ञानाने रचित असतात. परंतु अज्ञानीचे सर्वच भाव अज्ञानरचित अर्थात् अज्ञानमयच असतात. ॥ ६७ ॥ ॥ ५८ ॥

अंतरात्मा पुनश्च याप्रकारे विचार करतो -

यद् बोधयितु मिच्छामि तत्राहं यदहं पुनः ।

ग्राह्यं तदपि नान्यस्य, तत्किं अन्यस्य बोधये ॥५९॥

अन्वयार्थ :- (यद् बोधयितुम् इच्छामि तत् अहं न) जो मी दुसऱ्यास समजविण्याची इच्छा करतो तोही मी नव्हे. कारण मी तर फक्त जाणणारा आहे. समजविणारा तो राग आहे. मी नव्हे. (पुनः यद् अहं) पुनः जो मी चेतनमात्र आहे (तद् अपि) तो मी सुद्धा (अन्यस्य ग्राह्यं न) अन्य जीवांकरवी उपदेशद्वारा ग्रहण करण्यायोग्य नाही. (तत् अन्यस्य किं बोधये) म्हणून मी अन्य जीवास कसे समजावू ? अर्थात् समजवूं शकत

नाही.

भावार्थ :- आत्मतत्त्व समजावून सांगणे हाही एक विकल्प आहे. मी तर फक्त जाणणारा आहे. समजावून सांगणे हा राग आहे. मी राग करणारा नाही. कारण ते काही माझे शुद्ध स्वरूप नाही.

आणि आत्म्याचे शुद्ध स्वरूप समजावून सांगितल्याने समजेल असेही नाही. समजणे, न समजणे हे तर ज्याच्या त्याच्या योग्यतेवर-उपादानावर अवलंबून आहे. मी निमित्तमात्र असू शकेल. परंतु दुसऱ्याचे ज्ञानाबाबत मी तर आर्किचित्कर आहे. शुद्ध आत्मा समजणे हे शब्दास अगोचर असून मात्र स्वसंवेदनज्ञानपर्यायद्वारा जाणण्यायोग्य आहे. ग्राह्य आहे. स्वानुभवगम्य आहे. ॥५९॥

आत्मतत्त्व समजावून सांगितले असतांनाही बहिरात्म्यास त्याची रुचि संभवनीय नाही. त्यास मोहाचा उदय असल्यामुळे अनातम पदार्थमध्येच त्यास रुची ममत्व असते - हे स्पष्ट करतात -

बहिस्तुष्टिं मूढात्मा पिहितज्योतिरन्तरे ।

तुष्ट्यत्यन्तः प्रबुद्धात्मा बहिर्व्यवृत्तकौतुकः ॥६०॥

अन्वयार्थ :- (अंतरे विहितज्योतिः मूढात्मा) अंतस्तत्त्व (चैतन्यतत्त्व) जाणण्यास त्याची ज्ञानज्योत अवरुद्ध आहे, असमर्थ आहे. तो हा मूढात्मा बाह्य पदार्थमध्येच संतुष्ट असतो. प्रीतीने रममाण असतो. (प्रबुद्धात्मा बहिःव्यवृत्तकौतुकः) ज्ञानी अंतरात्मा हा बाह्य पदार्थापासून त्याची जिज्ञासा हटलेली असते. (अंतः तुष्टिः) तो भेदविज्ञानी अंतस्तत्त्वामध्ये एकाग्रपणे तळीन आहे. त्यामुळे तो संतुष्ट समाधानी असतो.

भावार्थ :- बहिरात्मा मोहाने एवढा प्रभावित असतो की त्यामुळे तो अंतस्तत्त्व जाणण्यास व अनुभवण्यास त्याची चेतना अकार्यकारी व अपुरी असते व ती सदैव बाह्य परपदार्थमध्येच अवरुद्ध असते. भेदविज्ञानी जीवाची प्रवृत्ति याच्या ठीक विपरीत असते. बाह्य पदार्थमध्ये त्यास प्रीती नाही, कुतुहलही नाही. आणि शुद्ध आत्मस्वरूपात एवढा एकाग्र असतो. त्यात तृप्त असतो. त्यातून तो बाहेर पडू इच्छीत नाही. ॥६०॥

अंतरात्मा शरीरसंस्कारामध्ये अत्यंत उदासीन असतो -

न जानंति शरीराणि सुखदुःखान्यबुद्धयः ।

निग्रहानुग्रहधियं तथाप्यत्रैव कुर्वन्ते ॥६१॥

अन्वयार्थ :- (शरीरानि सुखदुःखानि न जानन्ति) शरीरे तर जड असत्यामुळे सुखदुःखाचेही वेदन करत नाहीत. (तथापि अबुद्धयः तत्र एव निग्रहानुग्रहधियं कुर्वन्ते) तेथे मूढ अज्ञानी त्या शरीरामध्येच निग्रहानुग्रहबुद्धी करतात. उपवासादिकाने निग्रह आणि वस्त्रभूषणादि अलंकारद्वारा अनुग्रह उपकार करतात.

भावार्थ :- जर शरीर जाणतच नाही, जड आहे, त्या जड शरीरास सुखदुःखाचे संवेदन तर नाहीच; त्यामुळे दागदागिने वस्त्रालंकारद्वारा उपकार अनुग्रह करा की उपवासादि द्वारा निग्रह करा. शरीरास तर काहीच वेदन नाही. शरीरावर अनुग्रह करणे, निग्रह करणे हे उचित नाही. ॥ ६१ ॥

जोपावतो शरीरामध्ये आत्मबुद्धि आहे, प्रवृत्ती आहे तोपावेतो संसार आहे. आणि ममत्व नाही तेहाच कर्मबंधाचा अभाव होऊन संसार समाप्त होतो. मुक्ती प्राप्त होते. हे सांगतात -

स्वबुद्ध्या यावद् गृण्हीयात् कायवाक्-चेतसां त्रयम् ।

संसारस्तावदेतेषां भेदाभ्यासे तु निर्वृतिः ॥६२॥

अन्वयार्थ :- (यावद् कायवाक्-चेतसां त्रयम् स्वबुद्ध्या गृण्हीयात्) जोपर्यंत हा प्राणी शरीर, वाणी आणि मन या तिहींचेही आत्मबुद्धीने ग्रहण करतो, त्यामध्ये ममत्व करतो (तावत् एतेषां संसारः) तोपर्यंत प्राण्यांना संसारच आहे. (भेदाभ्यासे तु निर्वृतिः) देह आणि आत्मा यामध्ये भेदविज्ञान होऊन शुद्ध आत्म्याची उपासना होते त्यामुळेच निर्वाण प्राप्त होते.

भावार्थ :- द्रव्यकर्म, भावकर्म व नोकर्म यामध्ये आत्मबुद्धी हेच गाढ मिथ्यात्व असून ते मिथ्यादर्शनच संसाराचे मूळ आहे. त्यामुळे ज्ञान आणि चारित्र मिथ्या होते. म्हणून हा मोहच संसाराचे मूळ आहे. आणि तत्त्वज्ञानाने त्यामध्ये परत्वाची बुद्धी झाली म्हणजे हे संसाराचे रहाटगाडगे थांबते आणि रलत्रय म्हणजे सम्यग्दर्शन-ज्ञान-चारित्र प्राप्त होते. निश्चय रलत्रय हाच एकमेव मोक्षाचा उपाय आहे. ॥ ६२ ॥

शरीर आणि आत्मा यामधील भेदज्ञान झाले असतां अंतरात्मा शरीराची वाढ व निरोगीपणा याद्वारा आत्म्याची वाढ किंवा वृद्धता मानत नाही हे पुढील चार श्लोकात वृष्टान्ताने स्पष्ट करतात -

घने वस्त्रे यथाऽत्मानं न घनं मन्यते तथा ।

घने स्वदेहेऽप्यात्मानं न घनं मन्यते बुधः ॥६३॥

अन्वय - यथा घने वस्त्रे आत्मानं घनं न मन्यते, तथा बुधः घने स्वदेहे अपि आत्मानं घनं न मन्यते ।

अर्थ - ज्याप्रमाणे जाडे व घट्ट विणलेले वस्त्र घातल्यामुळे आपणास घडधाकट मानत नाहीत त्याप्रमाणे ज्ञानी अंतरात्मा शरीर दणकट आहे तरीही आत्म्यास सामर्थ्यसंपन्न-दणकट मानत नाहीत. ॥ ६३ ॥

जीर्ण॑ वस्त्रे यथाऽत्मानं न जीर्णं मन्यते तथा ।

जीर्णं स्वदेहेऽप्यात्मानं न जीर्णं मन्यते बुधः ॥६४॥

अन्वय - यथा जीर्णे वस्त्रे आत्मानं जीर्णं न मन्यते, तथा बुधः जीर्ण देहे अपि आत्मानं जीर्णं न मन्यते ।

अर्थ - ज्याप्रमाणे वस्त्र जीर्ण झाले असतांना लोक आपणास म्हातारा समजत नाही, तसे ज्ञानी शरीर जीर्ण झाले असतांनाही आत्म्यास जीर्ण मानत नाही. ॥ ६४ ॥

नष्टे॒ वस्त्रे यथाऽत्मानं न नष्टं मन्यते तथा ।

नष्टे॒ स्वदेहेऽप्यात्मानं न नष्टं मन्यते बुधः ॥६५॥

अन्वय - यथा नष्टे वस्त्रे आत्मानं न नष्टं मन्यते तथा । नष्टे स्वदेहेऽपि बुधः आत्मानं नष्टं न मन्यते ।

अर्थ - ज्याप्रमाणे वस्त्र नष्ट झाले असतांना लोक आपणास नष्ट मानत नाहीत त्याप्रमाणे ज्ञानी शरीर मृत झाले असतां आत्म्यास मृत मानत नाहीत. ॥ ६५ ॥

(१) जिणिं वत्थि जेम बुहु देहु ण मण्णइ जिणु । हमात्मप्रकाशयोगींदुदीदहि जिणिं णाणी तहैं अप्पु ण मण्णइ जिणु ॥ २-१७६

(२) वत्थु पण्डुइ जेम देहु ण मण्णइ णाडु ।

णाडु देहे णाणी तहैं अप्पुण मण्णइ णाट्डु ॥ २-१८०

रक्ते^३ वस्त्रे यथाऽत्मानं न रक्तं मन्यते तथा ।

रक्ते स्वदेहेऽप्यात्मानं न रक्तं मन्यते बुद्धः ॥६६॥

अन्यथा - यथा रक्ते वस्त्रे आत्मानं रक्तं न मन्यते तथा । रक्ते देहे अपि बुद्धः आत्मानं रक्तं न मन्यते ।

अर्थ - ज्याप्रमाणे वस्त्र लाल आहे म्हणून लोक शरीरास लाल मानत नाहीत, त्याप्रमाणे ज्ञानी शरीराचा रंग पाहूनही आत्म्यास रागी मानत नाही. ॥६६॥

याप्रमाणे शरीरादिकापासून भिन्न आत्म्याची प्रतीती झाली असतांना देहादिक परद्रव्य, परभाव काष्टादिकाप्रमाणे जडसूप प्रतीत होतात. तोच सिद्धी प्राप्त करतो -

यस्य सस्पंदमाभाति निःस्पंदेन समं जगत् ।

अप्रज्ञमक्रियाभोगं स शमं याति नेतरः ॥६७॥

अन्यार्थ :- (यस्य सस्पंदं जगत् निःस्पंदेन समं आभाति) ज्या ज्ञानी आत्म्यास हे शरीरादिसूप सस्पंदं जगत् स्पंदरहित भासते आणि (अप्रज्ञं अक्रियाभोगं आभाति) अचेतन जड, रागक्रिया आणि सुखाचे अनुभवनसूप भोगाने रहित प्रतिमासित होते. (स शमं याति) तोच अंतरात्मा रागक्रियेने आणि योगाने रहित अशा अर्तींद्रिय सुखास प्राप्त करतो. (इतरः न) दुसरा कोणीही प्राप्त करत नाही.

भावार्थ :- जेव्हा हा ज्ञानी आत्मा (अंतरात्मा) देह आणि रागादि विकल्पापासून आत्म्यास भिन्न करून शरीरादिक परिग्रहाचा त्याग करून आपल्या शुद्धस्वरूपाचे ध्यान करतो तोच भावकर्म, द्रव्यकर्म व नोकर्माने रहित अशा सिद्धपदास प्राप्त करतो, परम आनंदरसाचा आस्वाद घेतो. ॥६७॥

बहिरात्म्याची स्थिति ठीक याच्या विपरीत असते.

शरीरकंचुकेनात्मा संवृतज्ञानविग्रहः ।

नात्मानं बुध्यते तस्माद् भ्रमत्यतिचिरं भवे ॥६८॥

(3) रत्तं वत्ये जेम बुहु देहु ण मण्णइ रत्तं ।

देहे रत्तिं णाणी तहैं अप्पु ण मण्णइ रत्तु ॥ २-७८

अन्वयार्थ :- (आत्मा शरीरकंचुकेन संवृतज्ञानविग्रहः) ज्याप्रमाणे सापाच्या कातेने त्याचे शरीर झाकले जाते त्याप्रमाणे हा बहिरात्मा देहास आत्मा मानून बसल्यामुळे सर्पकातेप्रमाणे शरीरद्वारा आत्म्याचे ज्ञानमय शरीर त्या बहिरात्म्यास झाकल्या गेल्याप्रमाणे वाटते. (आत्मानं न बुद्धते) तो आपल्या शुद्ध ज्ञान शरीरास जाणत नाही. (तस्मात् भवे अतिचिरं भ्रमति) म्हणून या संसारामध्ये दीर्घकाळ भ्रमण करतो.

भावार्थ :- ज्याप्रमाणे सापाचे मूळ शरीर कातेमुळे झाकलेले असते. त्याचप्रमाणे कार्मण वा नोकर्मरूप शरीर हे कातेप्रमाणे असून त्यामुळे आत्म्याचे ज्ञानशरीर झाकलेले राहते. तद्वत् जीव रागादि विकाररूपाने परिणमतो तेव्हा जीवप्रदेशात स्थित कार्मणवर्गणा कर्मरूप होते. त्याच कर्माच्या उदयाने पुनः भव, शरीर, रागादिकांची प्राप्ती होते. या कारणाने जोपावेतो हा जीव भावकर्म-द्रव्यकर्म व नोकर्मने युक्त असतो त्यास आपले मानतो तोपर्यंत तो संसारात परिभ्रमण करतो. आणि जर आत्म्यास हे सर्व जड कार्मण शरीर आदि आत्मरूपाने मानत नाही तरच त्यास चेतन आत्म्याची ओळख होते. तो मानतो की, आत्मा रागरूप नाही. ज्ञानशरीरी आहे. तो निश्चितच मुक्त होतो. ॥६८॥

पुनः बहिरात्म्याची दशा सांगतात -

प्रदशिद् गलतां व्युहे देहेऽणूनां समाकृतौ ।

स्थितिभ्रान्त्या प्रपद्यन्ते तमात्मानमबुद्धयः ॥६९॥

अन्वयार्थ :- (प्रविशद् गलतां अणूनां व्युहे देहे समाकृतौ) प्रतिसमय त्या त्या वर्गणेचे परमाणूना आत्मा ग्रहण करतो. अनंत परमाणूचे ग्रहण व सोडणे चालू असतांनाही शरीराची आकृति समान दिसते. सदृशत्वामुळे त्या शरीरामध्ये (तं आत्मानं अबुद्धया) त्या शुद्ध चेतनमात्र आत्म्यास न जाणणारा अज्ञानी बहिरात्म्यास त्या शरीरामध्ये (स्थितिभ्रान्त्या प्रपद्यन्ते) स्थिरतेचा भ्रम होतो. त्याकारणाने तो शरीरास आत्मा मानतो.

भावार्थ :- नवीन आयुच्या उदय होतांना कदाचित् तो मोडे पडलेत तर आहारवर्गणेचे १-२-३ समय ग्रहण करणारही नाही. परंतु एरवी नवीन आयुच्या जो देह ज्या भवांत प्राप्त होतो त्यास तेव्हा नवीन शरीर प्राप्त होते. परंतु त्यानंतरही जीव प्रतिसमयाला अनंत परमाणूचे ग्रहण

करतो व अनंत परमाणू त्या शरीरापासून वियुक्त होतात. अशी ही अवस्था भव संपेपर्यंत असते. परंतु अशा शरीरामध्येही सदृश आकारमानामुळे अज्ञानी बहिरात्म्याला स्थायीपणाचा भ्रम होतो. त्यामुळे भ्रमानेच शरीरास आत्मा समजतो. ॥६९॥

म्हणूनच आत्म्याचे स्वरूप यथार्थ जाणण्यासाठी शरीरापासून आत्म्यास भिन्न करावे -

गौरः स्थूलः कृशो वाऽहमित्यंगे नाविशेषयन् ।

आत्मानं धारयेन् नित्यं, केवलज्ञप्तिविग्रहम् ॥७०॥

अन्वयार्थ :- (अहं गौरः स्थूलः कृशो वा इति अंगे न अविशेषयन्) लोकामध्ये गोरा, स्थूल, कृश इत्यादि प्रकारे शरीरामध्ये कोणताही भेद केल्या जात नाही त्याप्रमाणे ज्ञानशरीरामध्ये कोणताही भेद न करता (केवलज्ञप्तिविग्रहं आत्मानं धारयेत्) केवल ज्ञानशरीरमात्र अशा आत्म्याला आपल्या चित्तामध्ये धारण करावे.

भावार्थ :- गौरपणा, स्थूलपणा, कृशपणा हे सर्व शरीराचे परिणाम आहेत. आत्मा सदैव शरीरपरिणामांनी रहित आहे. त्यामुळे या कारणाने आत्मस्वरूपामध्ये विकल्प असू शकत नाहीत. कारण आत्मा हा या जड अचेतन शरीरापासून अत्यंत भिन्न आहे. अमूर्त व चैतन्यस्वरूपी ज्ञान हेच आत्म्याचे सत्त्व आहे. ॥७०॥

जो याप्रमाणे एकाग्र मनाने आत्म्याची भावना करतो त्यालाच नियमाने मुक्ती प्राप्त होते :-

मुक्तिरेकान्तिकी तस्य चित्ते यस्याचला धृतिः ।

तस्य नैकान्तिकी मुक्तिर्यस्य नास्त्यचला धृतिः ॥७१॥

अन्वयार्थ :- (यस्य चित्ते अचला धृतिः) ज्याच्या चित्तामध्ये आत्म्यास अचलपणे धारण केलेले आहे (तस्य एकान्तिकी मुक्तिः) त्या अंतरात्म्याला निश्चित अवश्यंभावी मुक्ति मिळते. (यस्य अचला धृतिः नास्ति) ज्याच्या हृदयामध्ये अचलपणे शुद्ध स्वरूपाची धारणा नाही (एकान्तिकी मुक्तिः न) त्यास मुक्ती ही अवश्यंभावी नाही.

भावार्थ :- ज्यांच्या अंतर्यामी आत्म्याचा तिरस्कार करणारे रागद्वेष, कषाय ठाण मांडून बसलेले आहेत त्याच्या हृदयसिंहासनावर शुद्ध आत्मा

असू शकत नाही. त्यास नियमरूपाने मुक्ती प्राप्त होत नाही. कारण सिंहासनावर बसणारा कोणी एकच असतो.

ज्याच्या हृदयसिंहासनावर रागकली बसलेला नाही तेथेच शुद्ध चेतनमात्र आत्म्याचा निवास असू शकतो. जो आपल्या हृदयामध्ये चेतनमात्र आत्म्यास धारण करतो त्यास मुक्ती अवश्यमेव प्राप्त होईल हा नियम आहे.

॥७९॥

चित्तामध्ये अविचलपणे शुद्ध आत्म्यास धारण करण्याचा मार्ग -

जनेभ्यो वाक् ततः स्पंदो, मनसश्चित्तविभ्रमः ।

भवन्ति तस्मात्संसर्गं जनैर्योगी ततस्त्यजेत् ॥७२॥

अन्वयार्थ :- (जनेभ्यः वाक्) जनसंपर्कने वचन विलास वाढतो. (ततः स्पंदः) त्यामुळे विकल्प आणि चंचलता उत्पन्न होते. तसेच (मनसः चित्तविभ्रमः) मनामध्ये चित्तविभ्रम म्हणजेच विकल्प उत्पन्न होतात (तस्मात् योगी जनैः संसर्गं त्यजेत्) म्हणून योगींनी जनसंपर्काचा त्याग करावा.

भावार्थ :- योगींने अंतरात्म्याने जनसंपर्क व संभाषण टाळावे. त्यामुळे चंचलता, चित्तक्षोभ विकल्प होणार नाहीत. ॥७२॥

जनसंपर्क टाळून काय साधूंनी वनामध्ये निवास करावा ?

ग्रामोऽरण्यमिति द्वेधा निवासोऽनात्मदर्शिनाम् ।

दृष्टात्मनो निवासस्तु विविकात्मैव निश्चलः ॥७३॥

अन्वयार्थ :- (अनात्मदर्शिनाम् द्वेधा निवासः ग्रामः अरण्यमिति) ज्यांना आत्म्याचे दर्शन नाही, अनुभव नाही त्यांचा निवास गाव आणि अरण्य असा दोन प्रकारचा असतो. (दृष्टात्मनां निवासः तु निश्चलः विविक्तात्मा एव) ज्यांना आत्मदर्शन झालेले आहे अशा अंतरात्म्याचा निवास तर निश्चल असा रागादिकापासून भिन्न आत्मा हाच एक मात्र आहे.

भावार्थ :- योगींचा निवास मंदीर अरण्य सांगितला आहे तो व्यवहाराने. कारण दोन्ही आत्म्यापासून भिन्नच आहेत. जनसंपर्कमुळे विकल्प, चित्तक्षोभ, रागादिक वाढतात; म्हणून त्यास योगींचा निवास सांगितला आहे. याचा अर्थ जनसंपर्क टाळावा हाच एकमात्र आहे. तत्त्वतः तर निष्पन्न योगींचा निवास निश्चल असा शुद्ध ज्ञायकमात्र आत्माच आहे.

आत्मदर्शीचा निवास तत्त्वतः चेतन आत्माच आहे. बाह्यहष्टी बहिरात्म्याचा निवास सदैव शरीरादि पुद्रलामध्येच असतो. त्यामुळे त्यांना ग्राम, शहर, महानगर हे निवासस्थान म्हणून चांगले वाटतात. ॥७३॥

अनात्मदर्शी आणि आत्मदर्शी याचे फल सांगतात -

देहान्तरमतेर्वीजं देहेऽस्मिन्नात्मभावना ।

बीजं विदेहनिष्पत्तेरात्मन्येवात्मभावना ॥७४॥

अन्वयार्थ :- (अस्मिन् देहे आत्मभावना देहान्तरगतेः बीजं) देहामध्ये आत्मभावना हेच देहान्तररूप अन्यभवाचे-चार गतीमध्ये परिभ्रमणाचे-मूळ कारण आहे. (आत्मनि एव आत्मभावना) शुद्ध आत्म्यामध्येच आत्मबुद्धी हेच (विदेहनिष्पत्तेः बीजं) शरीरहित सिद्धगती प्राप्त करण्याचे मूळ कारण आहे.

भावार्थ :- मिथ्यात्व, रागानुभूती हे चारगतीरूप संसारामध्ये परिभ्रमणाचे मूळ कारण आहे. सम्यग्दर्शन हेच शरीरारहित सिद्ध गतीचे मूळ बीजरूप कारण आहे. यालाच पंचमगती म्हणतात. कारण संसाररूप चार गतीपासून ही वेगळीच आहे. तिला गती मार्गणा म्हटली जात नाही. संसारामध्ये जीव चार गतीमध्येच शोधले जातात. पंचमगती ही तर मार्गणातीत संपूर्ण शुद्ध स्वरूपाच्या प्राप्तीरूप आत्म्याची परिपूर्ण व शुद्ध अवस्था आहे. ॥७४॥

तर मग मुक्तिप्राप्तीला कारणभूत कोणी गुरु असेल ना !

नयत्यात्मानमात्मैव जन्मनिर्वाणमेव च ।

गुरुरात्मात्मनस्तस्मान्नान्योऽस्ति परमार्थतः ॥७५॥

अन्वयार्थ :- (आत्मा एव आत्मानं जन्म च निर्वाणम् एव नयति) आत्मा एकच मात्र आत्म्याला संसार आणि निर्वाणास नेतो. (तस्मात् परमार्थतः अन्यः गुरुः नास्ति) म्हणून परमार्थाने विचार केला तर कोणीही अन्य गुरु नाही.

भावार्थ :- ‘भवाब्धे: तारको गुरुः’ असे क्षत्रचूडामणीमध्ये म्हटलेले आहे. जो तत्वोपदेश देऊन जीवांना संसारातून तारून मुक्तीस नेतो तोच गुरु आहे, अन्य जीव तर आत्म्यास न संसारातून तारून नेऊ शकतात; न मोक्षास नेऊ शकतात. एक वस्तु ज्यास निमित्त असे म्हणतात तीही

अन्य पदार्थास परिणमवूं शकत नाही. जो तो आपल्या करणीने संसारांत भटकतो आणि आपल्याच पुरुषार्थाने मोक्ष अथवा सिद्धी प्राप्त करतो. म्हणून आपला आत्मा हाच परमार्थाने गुरु आहे.

प्रस्तुत ग्रंथकार इष्टोपदेशामध्ये सांगतात की -

स्वस्मिन्सदभिलापित्यादभीष्टज्ञापकत्वतः ।

स्वयं हितप्रयुक्त्यादात्मैव गुरुरात्मनः ॥३४॥

अर्थ - “जो सदैव शिष्याच्या भल्याची अभिलाषा करतो, जो शिष्यास अभीष्टाचा बोध करून देतो व जो स्वयं कल्याणमार्गास लावतो तो गुरु आहे” हे एका जीवाचे दुसरा कोणीही साधू शकत नाही. आत्माच आपले सर्व साधू शकतो; म्हणून “आत्मैव गुरुरात्मनः” परमार्थाने आत्मा हाच आपला गुरु आहे. ॥७५॥

शरीरादि परिग्रहामध्ये आणि रागादि विभावभावामध्ये ममत्व करणारा बहिरात्मा, मरण दिसत असतांनाही जी प्रवृत्ती करतो ती सांगतात

द्वात्मबुद्धिर्देहादाबुत्पश्यन्नाशमात्मनः ।

मित्रादिभिर्वियोगं च विभेति मरणाद् भृशम् ॥७६॥

अन्वयार्थ :- (आत्मनः नाशं च मित्रादिभिः वियोगं उत्पश्यत् देहादौ द्वात्मबुद्धिः मरणात् भृशं विभेति)

अर्थ - देहादिकामध्ये ज्याची पक्की ममत्वभावना आहे तो आपला नाश म्हणजेच मरण आणि मित्र, नातलग यांचा वियोग पाहून मरणास अतिशय भितो.

भावार्थ :- अज्ञानी बाह्य पदार्थामध्ये ममत्वाने पागल झाल्यासारखा होतो. त्यास मरण म्हणजे आपला नाश वाटतो, त्याला इष्ट मित्रपरिवार सग्यासोयरांचा वियोग सहन होत नाही. मृत्युला अतिशय भितो.

वास्तविक संसारामध्ये तर सर्वार्थसिद्धीमध्ये तेहतीस सागर आयुष्य भोगूनही मरण प्राप्त होतेच. जसा जन्मही पर्यायाचे स्वरूप आहे. मरण हीही प्रकृती आहे. मरण ही टळता टळत नाही. पर्यायमात्र आत्मा आहे असे मानणे हाच तर भ्रम आहे. अस्थायी पर्यायरूप आत्मा पाहला तर जन्म-मरणादी होणारच. स्थायी चैतन्याचा विसर हा जीवाचाच जसा अपराध आहे. तद्वत् पर्याय स्थायी आहे हाही भ्रमच आहे. ॥७६॥

परंतु आत्म्यामध्येच ज्याची आत्मबुद्धी आहे त्यास मरण अगदी जवळ दिसत असतांनाही काय करतो हे सांगतात -

आत्मन्येवात्मधीरन्यां शरीरगतिमात्मनः ।

मन्यते निर्भयं त्यक्त्वा वस्त्रं वस्त्रान्तरग्रहं ॥७७॥

अन्वयार्थ :- (आत्मनि एव आत्मधीः शरीरगतिं आत्मनः अन्यां मन्यते) आपल्या आत्म्यामध्ये आत्मबुद्धी करणारा ज्ञानी अंतरात्मा या शरीराच्या गतीला आत्म्यापासून वेगळी आहे असे मानतो. (वस्त्रं वस्त्रान्तरग्रहं) एक वस्त्र सोडून अन्य वस्त्र ग्रहण करणे हे जसे आहे त्याप्रमाणे एक शरीर सोडून अन्य शरीर धारण करणे यामध्ये ज्ञानी (निर्भयं मन्यते) निर्भय असतो अर्थात् त्यास मरणभय नसते.

भावार्थ :- मरण म्हणजे आत्म्याचा नाश नाही. तर ते एक वस्त्र सोडून दुसरे वस्त्र धारण करण्यासारखे आहे. असे ज्ञानी मानतो. त्यामुळे तो निर्भय असतो. चैतन्य नष्ट होणे हा आत्म्याचा विनाश आहे. चैतन्य तर शाश्वत स्वभाव आहे. त्याचा नाश होतच नाही. तर आत्म्यास मरण कसे असू शकेल ? ॥७७॥

ज्ञानी आणि अज्ञानी यातील फरक -

व्यवहारे सुषुप्तो यः स जागर्त्यात्मगोचरे ।

जागर्ति व्यवहारेऽस्मिन् सुषुप्तश्चात्मगोचरे ॥७८॥

अन्वयार्थ :- (व्यवहारे यः सुषुप्तः सः) जो या संसारविषयक लोकव्यवहारामध्ये सावधान नाही तो ज्ञानी (आत्मगोचरे जागर्ति) तो आपल्या आत्मस्वभावांत सावधान असतो. जो (अस्मिन् व्यवहारे जागर्ति) या देहविषयक आणि स्वसंबंधी व्यवहारामध्ये जागृत असतो तो आत्मस्वरूपात झोपलेला असतो. त्यास आत्म्याचे (शुद्ध स्वरूपाचे) भान नसते.

भावार्थ :- ज्ञानी हा आपल्या शुद्ध आत्मस्वरूपात जागृत असतो. तो व्यवहारात झोपलेला असतो. त्याची व्यवहारामध्ये आस्था व प्रवृत्ती असत नाही. अज्ञानी लौकिक व्यवहारामध्ये जागृत सावधान असतो. मात्र तो आपल्या शुद्ध स्वरूपाबाबत अनभिज्ञ असल्यामुळे त्यामध्ये तो सावधान-दक्ष असत नाही.

हाच ज्ञानी आणि अज्ञानी यामधील फरक आहे.

त्यामुळे ज्ञानी देहविषयक आणि संसारविषयक व्यवहाराकडे विमुख होऊन आपल्या शुद्ध स्वरूपामध्ये जागृत असतो. तर अज्ञानी व्यवहारामध्ये अतिशय एकाग्रतेने सावधान असतो. परंतु त्यास आपल्या शुद्ध स्वभावाचा विचारही असत नाही.

म्हणजे जेथे आत्मानुभूती असते तेव्हा तेथे रागानुभूती असत नाही. आणि रागानुभूती असतांना आत्मानुभूती असत नाही. जरी चौथ्यापासून दहाव्या गुणस्थानापर्यंत राग आणि शुद्धता युगपत् राहू शकतात. परंतु दोहोंचीही अनुभूती एकाच वेळी संभव नाही. हेच समयसारमध्ये सांगितले आहे की,

यः करोति स करोति केवलम् । यस्तु वेति स वेति केवलम्

यः करोति न हि वेति स क्वचित् । यस्तु वेति न करोति स क्वचित् ॥९६॥

ज्ञप्तिः करोतौ न हि भासतेऽन्तः ।

ज्ञप्तौ करोतिश्च न भासतेऽन्तः ॥

ज्ञप्तिः करोतिश्च ततो विभिन्ने ।

ज्ञाता न कर्त्तति ततः स्थितं च ॥९७॥

अर्थ - जो करतो म्हणजे रागक्रिया करतो तो फक्त रागच करतो. आणि जो रागारु आत्मरूप न मानता त्यास मात्र जाणतो तो तर फक्त जाणतोच. रागामध्ये परत्वाची बुद्धी असल्यामुळे तो राग करत नाही. रागास जाणतो मात्र. जो राग करतो तो जाणत नाही आणि जो जाणतो तो राग करत नाही. जाननक्रिया व रागक्रिया भिन्नच आहेत. म्हणून जो जाणतो तो राग करत नाही ही गोष्ट सिद्ध होते. ज्ञानप्रक्रिया वा रागक्रिया भिन्नच आहे. म्हणून जो ज्ञाता आहे तो रागाचा कर्ता नाही. ॥९६॥

अर्थ - जानन क्रियेमध्ये राग-कर्तृत्वबुद्धी अंतर्यामी प्रतीत होत नाही. आणि जो रागामध्ये ममत्वबुद्धी करतो तेव्हा अभिप्रायाने रागाशी तन्मय आहे. जाणत नाही. म्हणून करोतिक्रिया आणि रागक्रिया भिन्न आहेत. यावरून जो जाणतो तो ज्ञाताच आहे, कर्ता नाही. हे सिद्ध होते. आणि जो राग आपला मानतो तो रागच आहे. ज्ञान नाही. जो कर्ता आहे तो

ज्ञाता नाही. ज्ञातृत्व आणि कर्तृत्व दोहोंचाही अनुभव एकावेळी होऊ शकत नाही. ॥७८॥

जो आत्मविषयक मार्गामध्ये जागृत आहे, तोच सिद्धी प्राप्त करतो-
आत्मानमन्तरे दृष्ट्वा दृष्ट्वा दैहादिकं बहिः ।

तयोरंतरविज्ञानादभ्यासादच्युतो भवेत् ॥७९॥

अन्वयार्थ :- (आत्मानं अंतरे दृष्ट्वा) आपल्या शुद्ध आत्म्यास अंतरंगात पाहून आणि (दैहादिकं बहिः दृष्ट्वा) दैहादिकांना बाह्य म्हणजेच पर जाणून (तयोः अंतरविज्ञानादु) आत्मा तसेच शरीरादिक परपदार्थ व परभाव या दोहोमधील भेदविज्ञानामुळे आणि (अभ्यासात्) भेदविज्ञानाच्या अभ्यासामुळे (संस्कारामुळे) (अच्युतो भवेत्) तो मोक्षमार्गापासून च्युत होत नाही. मोक्ष प्राप्त करतो.

भावार्थ :- जोपावेतो हा संसारी प्राणी भवानुसार देह प्राप्त झाल असतांना त्या देहामध्ये ममत्व करतो आणि देह सुस्थितीत राहावा म्हणून इन्द्रियांना जे हवे ते विषय प्राप्त करणे, टिकविणे, त्यांना विनाशापासून वाचविणे यासाठी भोगाचीच चिंता करतो; तो सत्तासंपत्ती विषयोपभोग यातच जीवनाची इतिकर्तव्यता मानतो. लौकिक व्यवहाराने आपले जीवन सुखी होईल हा त्याचा विश्वास. असणाऱ्या आकुलतेला दुःख न मानता त्यास आव्हान समजून एक मार्ग शोधतो. पण त्याही मार्गाने प्रश्न सुट तर नाहीतच. उलट नवे प्रश्न, नवी आव्हाने उभी राहतात.

कारण वासना वाढविल्याने जगात संपत्ती निर्माण होऊन जग सुखी होते. हे अद्यापही सिद्ध व्हावयाचेच आहे. अशी ही बहिरात्म्याची विरुद्ध वाटचाल आहे. न त्यामुळे व्यक्ती सुखी होते न समाजाचा विकास होतो.

मार्ग एकच आहे. इच्छा हा कधीही न संपणारा प्रवास आहे. इच्छा आणि आकुलता यांची जोडी कधीच फुटणार नाही असे स्पष्ट दिसते. इच्छा आणि इच्छापूर्ती कधीही एकत्र आलेल्या दिसत नाहीत. त्यामुळे संसार आणि अशांति यांचे नाते मजबूत होत आहे.

शेवटी समाज राष्ट्र या संकल्पना आहेत. व्यक्ती हीच सत्य वस्तुस्थिती आहे. व्यक्तीचे सुख ही व्यक्ती शाश्वत सुखासाठी शाश्वत तत्त्वाचा निर्णय करून शाश्वत चैतन्याच्या आश्रयाने जीवनमार्ग चोखाळेल तेहाच ती

व्यक्ती खन्या अर्थाने सुखी होईल. म्हणजे हे काम विज्ञानाचे नाही. धर्माचे आहे. विज्ञाने धर्मावर कुरघोडी करण्याचे ठरविले असेल तर सुखी संसार हे एक स्वप्नच ठरेल. म्हणून “आत्मा चेतनमात्र” हीच मुळांत वस्तुस्थिती स्वीकारली पाहिजे. इच्छेपेक्षा चेतना हेच आत्मकार्य मानून अध्यात्ममार्ग स्वीकारून बेलगाम इच्छा करणाऱ्या आत्म्याला पराच्या क्षेत्रामध्ये जाण्यापासून रोकले पाहिजे. हाच एकमेव सुखशांति आणि समाधानाचा मार्ग आहे. तोच मोक्षाचा उपाय आहे. एकदा मोक्षपद मिळाल्यानंतर तेथून च्युत होत नाही. तो अच्युत होतो. ॥७९॥

प्रारब्ध योगी आणि निष्पन्न योगी या दोहोंनाही हे जगत् कसे प्रतीत होते हे सांगतात -

पूर्व दृष्टात्मतत्त्वस्य विभात्युन्मत्तवज्ञगत् ।

स्वभ्यस्तात्माधियः पश्चात् काष्टपाषाणरूपवत् ॥८०॥

अन्वयार्थ :- (पूर्व दृष्टात्मतत्त्वस्य जगत् उन्मत्तवत् विभाति) समाधीच्या प्राथमिक अवस्थेमध्ये ज्यास आत्मदर्शन झाले आहे अशा योगीला हे जग (प्राणीसमूह) उन्मत्तप्रमाणे भासते. परंतु (पश्चात् स्वभ्यस्तात्माधियः काष्टपाषाणरूपवत्) नंतर चांगल्याप्रकारे आत्मतत्त्वाच्या संस्काराने तो योगी निष्पन्न होतो तेव्हा त्यास इंद्रिय विषयांची चिंता नसल्यामुळे त्यास हे जग लाकूड वा दगडाप्रमाणे भासते.

भावार्थ :- ज्यास नुकताच प्रथमतः समाधीचा परिचय झाला आहे त्यास प्रारब्ध योगी म्हणतात. त्या भूमिकेमध्ये त्यास हे जग, (प्राणीसमूह) तो स्वरूपचिंतनामध्ये विकल असल्यामुळे विषयभोगाच्या परिग्रहाच्या लालसेने ते जीव नानाविध अशुभ क्रियेमध्ये रंगलेले उन्मत्त असलेले दिसून येते. नानाप्रकारच्या लैकिक व्यवहारात मग्न प्रतीत होते.

जेव्हा त्यास चैतन्यतत्त्व आणि देह व रागादिकामध्ये भेदविज्ञान प्राप्त होते, तो देह आणि कषाय यापासून परावृत्त होतो व शुद्ध आत्म्याच्या ध्यानामध्ये निमग्न असतो. तेव्हा त्यास निष्पन्नयोगी म्हणतात. ह्या निष्पन्न योगीला हे जग लाकूड, ओंडका आणि पाषाणप्रमाणे भासते.

याप्रमाणे येथे जे योगीचे दोन भेद केले आहेत त्यावरून भेदविज्ञान, आत्मज्ञान याचे वारंवार संस्कार करावेत. हा भाव दिसून येतो. केवळ

आत्मस्वभावाचे ज्ञाले असता एकदां त्याचा अनुभव आला एवढे मात्र पुरेसे नाही. कारण त्या अवस्थेत मिथ्यात्वाची सत्ता असेल तर अथवा उदयाचे प्रबल निमित्त असेल तर त्यास पुनः व्यामोह उत्पन्न होऊ शकतो. व त्याकारणाने काही काळ भ्रान्त होऊ शकतो. मध्ये मध्ये जगाकडे कौतुकाने पाहण्याची बुद्धी होते. अशा भूमिकेला पोहोचूं नये म्हणून आत्म्यावर भेदविज्ञानाचे, आत्मज्ञानाचे संस्कार वारंवार टाकणे आवश्यक असते. त्यामुळे तत्त्वज्ञान घट होते. तेव्हा तो प्राणीमात्राच्या व्यवहाराकडे लाकडाचा ओंडका अथवा पाषाणप्रमाणे पाहतो. त्यामुळे चित्तामध्ये क्षोभ होत नाही. तो आत्मस्थिरतेपासून ढळत नाही. ॥८०॥

“वारंवार संस्कार आवश्यक वाटत नाहीत. जर आत्मज्ञान व भेदविज्ञानाची कथा ऐकली अथवा कथन केली तर तेवढ्याने मुक्ती प्राप्त होईल ना !” याचे उत्तर देतात -

शृण्वन्नप्यन्यतः कामं वदन्नपि कलेवरात् ।

नात्मानं भावयेद्दिनं यावत्तावन्न मोक्षभाक् ॥८१॥

अन्वयार्थ :- (अन्यतः शृण्वन् अपि) दुसऱ्यापासून आचार्य, उपाध्याय साधू व ज्ञानीपासून उपदेश ऐकूनहि तसेच (कामं वदन्नपि) इच्छेनुसार सांगूनही (यावत् कलेवरात् भिन्नं आत्मानं न भावयेत्) जोपर्यंत शरीरादिकापासून भिन्न आत्म्याची भावना-उपासना करत नाही (तावत् मोक्षभाक् न) तोपर्यंत तो मोक्षाची आराधना करत नाही.

भावार्थ :- केवळ शुद्ध आत्म्याची कथा ऐकणे वा सांगणे मात्र पुरेसे नाही. जोपावेतो तो शुद्ध आत्म्याची उपासना करीत नाही तोपावेतो त्यास मोक्ष प्राप्त होत नाही. म्हणून शुद्ध आत्मस्वरूपाची आराधना, उपासना, साधना करणे, तेथे चित्ताची एकाग्रता करणे नितांत आवश्यक आहे. ॥८१॥

शुद्ध आत्मस्वरूपाच्या भावनेमध्ये प्रवृत्त झालेल्याने काय करावे ? हे सांगतात -

तथैव भावयेद्देहाद्यव्यावृत्यात्मानमात्मनि ।

यथा न पुनरात्मानं देहे स्वप्रेऽपि योजयेत् ॥८२॥

अन्वयार्थ :- (तथैव आत्मानं देहात् व्यावृत्य आत्मनि भावयेत्) तसेच

आपल्या आत्म्यास देहापासून परावृत्त करून आत्म्यामध्येच स्थिर करून आत्म्याची भावना करावी. (यथा स्वप्रेऽपि आत्मानं पुनः देहे न योजयेत्) की ज्यामुळे स्वज्ञामध्ये सुद्धा आत्म्यास देहामध्ये ममता करावी लागणार नाही.

भावार्थ :- अनादि काळापासून मोहोदयामुळे हा आत्मा मोहात गुंतून पडला आहे. परंतु कोणत्याही कारणाने भ्रमाचा नाश होऊन त्यास आत्मप्रतीती व अनुभव होतो तेहा तो ज्ञानी होत्साता स्वज्ञामध्ये सुद्धा देहामध्ये ममता करत नाही. तोच मोक्ष प्राप्त करतो. ॥८२॥

निश्चय रल्त्रयामध्ये, अनुभूतीमध्ये शुभोपयोगाचा विकल्प नसतो. तो विकल्प त्याज्य आहे -

अपुण्यमव्रतैः पुण्यं ब्रतैर्मोक्षस्त्योर्व्ययः ।

अब्रतानीव मोक्षार्थी ब्रतान्यपि ततस्त्यजेत् ॥८३॥

अन्वयार्थ :- (अब्रतैः अपुण्यम्) अब्रत म्हणजे पाप. त्यामुळे अपुण्य म्हणजे पाप होते. (ब्रतैः पुण्यम्) ब्रतांनी पुण्य होते. (तयोर्व्ययः मोक्षः) त्या दोन्ही पुण्यपापाच्या त्यागाने मोक्ष होतो. (ततः मोक्षार्थी अब्रतानि इव ब्रतानि अपि त्यजेत्) म्हणून मुमुक्षु जीवाने अब्रताप्रमाणे ब्रते सुद्धा सोडावीत.

भावार्थ :- पुण्य आणि पाप दोन्ही कर्माच्या उदयाने होतात. प्रवृत्तिरूप विभाव (आकुलतारूप) आहेत व भावी कर्मबंधास कारण आहेत. या अपेक्षेने त्यामध्ये भेद नाही. दोन्ही परलक्ष्यी नैमित्तिक (निमित्ताने होणारे) परिणाम आहेत. त्यामुळे ते आत्म्याचे विभावरूपच परिणाम आहेत. त्यामुळे निश्चयनयाने ब्रतेही संवर निर्जरा आणि मोक्षास हेतु नाहीत. अनुभूतीमध्ये प्रतीत होत नाहीत. सम्यग्घट्टी दोहोसही हेय मानतो. पुण्यभावरूप, शुभपरिणामरूप, शुभोपयोग हा तत्त्वतः मोक्षाचा उपाय नाही. म्हणून ज्ञानी त्याची इच्छा करत नाही. शुद्धोपयोगांत अंतर्मुहूर्तपेक्षां जास्त राहणे अशक्य आहे. म्हणून शुद्धआत्म्याची प्रतीति तर कायम असते. परंतु उपयोगाचा विषय शुभ असतो. परंतु तो शुभोपयोग मिथ्यात्व आणि कषायाच्या अभावात जी शुद्ध प्रगट होते त्यास प्रतिबंधक नाही. रल्त्रयाची शुद्धी व शुभोपयोग एकत्र असू शकतात. त्यांत काहीही बाधा नाही. ॥८३॥

ब्रते, अब्रते सोडण्याचा विधि सांगतात -

अब्रतानि परित्यज्य ब्रतेषु परिनिष्ठितः ।

त्यजेत्तान्यपि संप्राप्य परमं पदमात्मनः ॥८४॥

अन्वयार्थ :- (अब्रतानि परित्यज्य) अब्रताचा प्रथम त्याग करून (ब्रतेषु परिनिष्ठितः) ब्रतामध्ये आळस सोडून त्यांची दृढपणे पालना करावी. (आत्मनः परमं पदं संप्राप्य तानि अपि त्यजेत्) आत्म्याचे परम पद ज्ञायकभाव चैतन्यतत्त्व प्राप्त करून त्या ब्रतांचा ही त्याग करावा.

भावार्थ :- (१) प्रथमतः पाच पापे सोडून अणुब्रते वा महाब्रते ग्रहण करावीत. त्यांची निरलसपणे पालना करावी. आत्म्याचा समयसारभूत ज्ञायकभाव चेतना हा आत्मध्यानाचा एकमात्र आश्रय आहे. म्हणून ते परमपद आहे. ते प्राप्त झाले असतां ब्रतांचाही विकल्प सोडावा.

अब्रते आणि ब्रते यांचा परित्याग हा असतांना परमपदाची प्राप्ति कशी होते ?

यदंतर्जल्यसंपृक्तमुत्तेक्षाजालमात्मनः ।

मूलं दुःखस्य तन्नाशे शिष्टमिष्टं परं पदम् ॥८५॥

अन्वयार्थ :- (यत् अंतर्जल्यसंपृक्तं आत्मनः उत्तेक्षाजालं दुःखस्य मूलं) जे काही अंतर्जल्याने संयुक्त असे जीवाचे कल्पनाजाल आहे ते सर्व विकल्प संसारदुःखाचे मूल कारण आहे. (तन्नाशे) ते उत्तेक्षाजाल नाहीसे झाले असतांना हे (इष्टं परं पदं) अभिलिषित पद प्राप्त होते असे (शिष्टम्) सांगितलेले आहे.

भावार्थ :- वचनव्यवहार ज्या चेतनापरिणामाने होतो त्यास अंतर्जल्य म्हणतात. त्या सोबत नाना कल्पना व विकल्प असतात. ते सर्व दुःखाचे मूळ कारण आहेत. कारण ते विकल्प कल्पनाजाल कर्मच्या उदयानेच होतात. आणि पुनः तेच विकल्प नवीन कर्मबंधास कारण आहेत. ते कर्मही तर भाविकाळांत दुःखास निमित्त कारणमात्र आहे. परंतु ते सर्व भाव आकुलतासूप आहेत. म्हणून दुःखच आहेत. आणि भावी दुःखास कारणभूत कर्मास कारण आहेत. म्हणून भावी दुःखाचे कारणही आहेत.

आणि परमात्मपदाची प्राप्ती तर त्यालाच होते की, जो शुद्ध आत्मस्वरूपाची प्रतीती, त्याचेच ज्ञान व शुद्धात्मस्वरूपांत लीनता अशी

रलत्रयाची भूमिका प्राप्त करतो. ॥८५॥

उत्तेक्षेजाल म्हणजे कल्पना विलासाचा त्याग करण्याचा हा क्रम आहे -

अब्रती ब्रतमादाय ब्रती ज्ञानपरायणः ।

परात्मज्ञानसंपन्नः स्वयमेव परो भवेत् ॥८६॥

अन्यवार्थ :- (अब्रती ब्रतं आदाय) प्रथमतः तर अब्रती जीवाने ब्रतांचे ग्रहण करावे. (ब्रती ज्ञानपरायणः) ज्यांनी ब्रतांची पालना निरलसपणे यत्ताचारपूर्वक केलेली आहे, अशी भूमिका प्राप्त करावी आणि ब्रते यत्ताचारपूर्वक पालन करावीत. आत्मज्ञान आणि आगमज्ञानांत निपुण व्हावे. (परात्मज्ञानसंपन्नः) पर शरीरादिक आणि आत्मा याच्या भेदविज्ञानाने संपन्न व्हावे. (स्वयमेव परो भवेत्) तोच जीव स्वयं परमात्मा होतो.

भावार्थ :- (१) प्रथमतः अशुभयोगापासून परावृत्त होऊन शुभोपयोगांत यावे. म्हणजे पापापासून निवृत्त होऊन ब्रते ग्रहण करावीत. (२) ब्रते ग्रहण करून आगमज्ञानामध्ये निपुण व्हावे. आगमद्वारा आत्मज्ञान, स्वपर भेदविज्ञान प्राप्त करावे. याक्रमाने साधना करणारा नियमाने सिद्धपद प्राप्त करतो. ॥८६॥

ज्याप्रमाणे शुभोपयोग-ब्रतादिरूप-परिणाम मोक्षहेतू नाही त्याचप्रमाणे दिगंबर जिनलिंग, गृहस्थलिंग हाही मोक्षमार्ग नाही. हे सांगतात -

लिंगं देहाश्रितं दृष्टं, देह एवात्मनो भवः ।

मुच्यन्ते न भवात्स्मात् ते ये लिंगकृताग्रहः ॥८७॥

अन्यवार्थ :- (लिंगं देहाश्रितं दृष्टं) जिनलिंग गृहस्थ लिंग वा कोणतेही असो. ते प्रत्यक्ष देहाश्रित दिसून येते. (देहः एव आत्मनो भवः) आणि देह म्हणजेच तर आत्म्याचा भव आहे. संसार आहे. (ते लिंगकृताग्रहाः) लिंगद्वारा मोक्षासाठी कारणपणाचा आग्रह धरतात; (तस्मात् भवात् न मुच्यन्ते) ते देहापासून भवापासून मुक्त होत नाहीत.

भावार्थ :- ९. जिनलिंग (नग्र दिगंबर लिंग) असो की, गृहीलिंग, सवस्त्र लिंग असो, आहे तर देहाश्रित पराश्रिततच. पराने अथवा पराच्या आश्रयाने होणाऱ्या भावांनी मुक्ती होऊ शकत नाही. स्वाश्रित रलत्रय परिणाम हे भावलिंग असून तेच एकमात्र मोक्षाचे कारण आहे.

२. देह हा भवानुसार प्राप्त होतो. म्हणून देह हाच संसार आहे. कारण जर देह संसाररूप आहे तर तो देह मोक्षाचे कारण कसा असू शकेल ?

३. मोक्ष प्राप्त होतो तो नरभवातून. त्यावेळी वज्रवृषभनाराच संहनन असतेच. परंतु ते परद्रव्यरूपअसल्या कारणाने मोक्षाचे यथार्थ कारण व स्वरूप नाही. तसेच लिंगाही देहमय असल्याने तेही मोक्षाचे कारण नाही. ॥८७॥

हेच समयसारमध्ये सांगितले आहे की

व्यवहारविमूढृष्ट्यः परमार्थं कलयन्ति नो जनाः ।

तुषबोधविमुक्तबुद्ध्यः कलयन्ति तुषं न तंदुलाः ॥२४२॥

द्रव्यलिंगममकारमीलितै -

ईश्यते समयसार एव न ।

द्रव्यलिंगमिह यत्किलान्यतो

ज्ञानमेकमिदमेव हि स्वतः ॥२४३॥

अर्थ - ज्यांची बुद्धी व्यवहारामध्ये मूढ आहे, म्हणजे जे व्यवहारामध्ये मग्न आहेत ते परमार्थ, वस्तुतत्त्व जाणत नाहीत. जे तांदुलावरील तुषालाच तांदूल असे भ्रमाने मानून बसले आहेत त्यांचे ज्ञान तुषामध्ये सीमित आहे. ते तुषालाच तांदूल मानतात. तांदुलास ओळखत नाहीत. (कलश २४२)

अर्थ - जे द्रव्यलिंगामध्ये ममत्वबुद्धीने अंध आहेत, विवेकाने रहित आहेत ते समयसारास जाणत नाहीत. द्रव्यलिंग हे तर खरोखर पराच्या आश्रयाने पुद्गलद्रव्याश्रित आहे. आत्मज्ञान आत्मानुभूति हीच एक मात्र मोक्षाचा हेतू आहे. एकमात्र आत्मज्ञान, भेदविज्ञान हेच आत्माश्रित असून आत्माश्रित भावलिंग आहे. (कलश २४३)

दोन लिंगाचे आगमामध्ये जे कथन आहे ते व्यवहाराने आहे. एकमात्र

दर्शनज्ञानचारित्रयात्मा तत्त्वमात्मनः ।

एक एव सदा सेव्यो मोक्षमार्गो मुमुक्षुना ॥२४९॥

चेतनमात्र शुद्ध आत्म्याची उपासना जीवाश्रित भावलिंग आहे. म्हणून निर्णय हाच की, **ऋ** निश्चयाने सम्यग्दर्शन ज्ञानचारित्र रूप आत्मतत्त्व ते भावलिंग मोक्षास कारण असून मुमुक्षूंनी त्याचेच सेवन करावे. (कलश २३९)

त्यामुळे कोणीही द्रव्याश्रित जिनालिंग, सर्व द्रव्यलिंग गृहस्थलिंग यांचा आग्रह धरू नये. ॥८७॥

तसेच मोक्षमार्ग हा जातिच्याही आश्रित नाही.

जातिर्देहाश्रिता दृष्टा देह एव आत्मनो भवः ।

न मुच्यन्ते भवात्तस्माते ये जातिकृताग्रहाः ॥८८॥

अन्वय :- (जातिः देहाश्रिता दृष्टा; देह एव आत्मनो भवः; तस्मात् ये जातिकृताग्रहाः ते भवात् न मुच्यन्ते)

आर्थ - जाति ही देहाश्रित आहे असे दिसून येते. देह हाच तर भव आणि संसाराचा एकमात्र प्रतिनिधी आहे. त्यामुळे देहावरील ममत्वामुळे जातिकृत आग्रहाने सहित आहेत, ते संसारापासून मुक्त होत नाहीत.

भावार्थ :- जाति ही सुद्धा देहाश्रित आहे. म्हणून जातीची मोक्षाचा हेतू नाही. जे जातीचा आग्रह धरतात, ते कधीच मुक्त होत नाहीत.

॥८८॥

मुक्ती ही ब्राह्मण, शैव वैगैरे विशिष्ट जातीच्या आश्रयाने दीक्षित आहेत तेच निर्वाण प्राप्त करतात या अभिनिवेशाचे खंडन करतात -

जातिलिंगविकल्पेन येषां च समयाग्रहाः ।

तेऽपि न प्राप्नुवन्त्येव परमं पदमात्मनः ॥८९॥

अन्वयार्थ :- (येषां जाति-लिंगविकल्पेन) ज्यांना जाति लिंग या विकल्पाने (येषां च समयाग्रहाः) शैव, वेदान्त दर्शनाचा आग्रह आहे असा अभिनिवेश हठाग्रह आहे (ते अपि आत्मनः परमं पदं न प्राप्नुवन्ति एव) तेसुद्धा आत्म्याचे परमपद मोक्ष प्राप्त करत नाहीतच.

भावार्थ :- जाति आणि लिंग हे तर दोन्हीही शरीराश्रित आहेतच. शैव आदि, तसेच श्वेतांबर हेही तर साक्षात् अथवा परंपरेने देहाश्रित आहेत. येथे समयाचा अर्थ दर्शन असा आहे. सर्व अन्य दर्शन आणि श्वेतांबर संप्रदाय यांना त्यांचा आगम आणि दर्शनाबाबत असाच आग्रह

असतो की आमच्या मतानुसार प्रवर्तनाने मोक्षप्राप्ती संभव आहे. परंतु तेथेही देह आणि पुण्याचा पक्ष आहे. त्यामुळे त्यांनाही मोक्षाची प्राप्ती होणे दुरापास्त आहे. भेदविज्ञानद्वारा पापपुण्यापासून भिन्न चेतनमात्र आत्मा याच्या आश्रयानेच संसाराचा नाश होऊन मोक्ष प्राप्त होऊ शकतो. अन्य कोणत्याही प्रकारे सिद्धी प्राप्त होऊ शकत नाही. ॥८९॥

त्या मोक्षपदाच्या प्राप्तीसाठी देहामध्ये आणि राग, पुण्य वगैरे परभावामध्ये दोहोतही ममत्व सोडून निर्ममत्वाचा अवलंब अनिवार्य आहे. त्या निर्ममत्वाच्या सिद्धीसाठी भोगापासून परावृत्त होऊनही पुनः मोहोदयवश ते अज्ञानी शरीरामध्ये अनुबंध करतात हे सांगतात -

यत्यागाय निवर्तन्ते भोगेभ्यो यदवाप्तये ।

प्रीतिं तत्रैव कुर्वन्ति द्वेषमन्यत्र मोहिनः ॥९०॥

अन्वयार्थ :- (यत् त्यागाय भोगेभ्यः निवर्तन्ते) ज्या शरीरामधील ममत्वाचा त्याग करण्यासाठी भोगापासून निवृत्त होतात; आणि (यत् अवाप्तये भोगेभ्यः निवर्तन्ते) आणि परम वीतरागतेच्या प्राप्तिस्तव भोगापासून निवृत्त होतात; (तत्र एव मोहिनः प्रीतिं अनुबंधं कुर्वन्ति) तेथेच मोही जीव शरीरामध्ये प्रीतीने अनुबंध करतात. आणि (अन्यत्र द्वेषं कुर्वन्ति) अनिष्ट वस्तुमध्ये द्वेष करतात.

भावार्थ :- कधी कधी मोहकर्माचा उदय असतांना हा जीव मोही होतो. आणि मोहविष्ट होऊन पुनरपि शरीरामध्ये अनुराग करून संबंध स्थापित करतो. ज्यासाठी भोगांचा त्याग केला त्यामध्ये परत्वाची बुद्धी तर नाही परंतु संयम स्वीकारतो. त्या संयमामध्ये आणि व्यवहारामध्ये ममत्व करू लागतो. मोक्ष हे तर आत्म्याचे स्वरूप आहे. रत्नत्रयस्वरूप मोक्षमार्गामध्येही आत्मा स्वभावतःच स्थित होतो. तेच पूर्ण आत्माश्रित परनिरपेक्ष असे आत्म्याचे स्वरूप आहे. पण मोक्ष, मोक्षमार्गमध्ये ममत्व इच्छा करतो. त्याची इच्छा करणे हाही तर रागभाव आहे. जे स्वरूप स्वतःसिद्ध आहे त्याची इच्छा करावी लागत नाही. ॥९०॥

मोही जीवांचा शरीरामध्ये दर्शनव्यापाराचा विपर्यास कशाप्रकारे असतो हे सांगतात -

अनन्तरज्ञः संधते दृष्टिं पंगोर्यथान्धके ।

संयोगात् दृष्टिमंगेऽपि संधते तद्वदात्मनः ॥९१॥

अन्वयार्थ :- (यथा अनन्तरज्ञः पंगोः दृष्टिं अंधके संधन्ते) ज्याप्रमाणे अंतर न जाणणारा कोणी एक पंगु आणि आंधळा यांचा संयोग दिसल्यामुळे पंगुची दृष्टी ही आंधळ्याचीच आहे असे समजून चालतो. (तद्वत्) त्याप्रमाणे (अनन्तरज्ञः) ज्यास भेदज्ञान नाही असा बहिरात्मा (संयोगात् अंगेऽपि आत्मनः दृष्टिं संधते) देह आणि आत्म्याचा संयोग पाहून शरीरामध्ये सुखा आत्म्याच्या दृष्टीला आरोपित करून शरीराची दृष्टी म्हणजेच आत्मा आहे असे समजतो.

भावार्थ :- भीक मागणे वा कोणत्याही प्रयोजनाने आंधळा व लंगडा एकत्र येऊन आंधळ्याच्या खांद्यावर लंगडा बसतो. आंधळ्याचे पाय टांगा काम करतात आणि पंगुची नजर काम करते. परंतु अंतर न जाणणारा साधारण माणूसही ज्याचे पाय काम करतात त्याचीच दृष्टी आहे असे मानतो. तीच बहिरात्म्याची अवस्था आहे.

बहिरात्मा हा चेतन आत्मा आणि देह, कषायादी परभाव यामध्ये भेदज्ञान नसल्याकारणाने शरीर व आत्मा यांचा संयोग पाहून आत्म्याच्या दर्शनशक्तीचा शरीरामध्ये आरोप करतो आणि शरीरासह आत्म्याचे एकत्व मानल्यामुळे शरीरच जाणते आणि पाहते असा अज्ञानीला भ्रम होतो. अज्ञानी शरीर आणि आत्मा यांचा एकाच क्षेत्रामध्ये अवगाह पाहून त्यास असा भ्रम होतो. ॥९१॥

संयोगामध्ये अंतरात्मा कसा विचार करतो हे सांगतात -

दृष्टभेदो यथा दृष्टिं पंगोरन्ये न योजयेत् ।

तथा न योजयेद्देहे दृष्टात्मा दृष्टिमात्मनः ॥९२॥

अन्वयार्थ :- (दृष्टभेदः) जो लंगडा आणि आंधळ्यामधील अंतर जाणतो अशी व्यक्ती (पंगोः दृष्टिः अन्ये न योजयेत्) पंगूच्या दृष्टीचा आंधळ्यामध्ये उपचार न करता आंधळा हा पाहत नाही. जो आंधळ्याचे खांद्यावर बसला आहे तोच पाहतो असा निर्णय करतो. (तथा) तद्वत् (दृष्टात्मा) आत्मदर्शी अंतरात्मा हा (आत्मनः दृष्टिं देहे न योजयेत्) आत्म्याची पाहण्याची शक्ती ही आत्म्याचीच आहे; देहाची नाही असा निर्णय करतो.

भावार्थ :- ज्याप्रमाणे कोणी एक ज्ञानी अंतरात्मा हा देह आणि आत्मा यांचा परस्पर अवगाह संबंध दिसून येत असतानाही दर्शनशक्ती तत्त्वनिश्चयाची व श्रद्धेची शक्ती आत्म्याचीच आहे, देहाची नाही असा निर्णय करतो. ॥९२॥

बहिरात्मा आणि अंतरात्म्यास कोणत्या अवस्था भ्रमरूप आणि कोणत्या अवस्था अभ्रमरूप वाटतात हे सांगतात -

सुप्तोन्मत्ताद्यवस्थैव विभ्रमोऽनात्मदर्शिनाम् ।

विभ्रमोऽक्षीणदोषस्यऽसर्वावस्थात्मदर्शिनः ॥९३॥

अन्वयार्थ :- (अनात्मदर्शिनः सुप्तोन्मत्तावस्था एव विभ्रमः) अनात्मदर्शी म्हणजे बहिरात्म्यास सुप्त आणि उन्मत्त अवस्थाच फक्त भ्रान्तिरूप वाटतात. परंतु (आत्मदर्शिनः अक्षीणदोषस्य सर्वावस्था विभ्रमः) परंतु आत्मदर्शी अंतरात्म्याला ज्यांचे मोहादिक दोष नष्ट झाले नाहीत, अशा बहिरात्म्याच्या सर्वच अवस्था या भ्रमरूप वाटतात.

अथवा

(आत्मदर्शिनः सुप्तोन्मत्ता अवस्था एव) आत्मज्ञ अंतरात्म्याची सुप्तोन्मत्त अवस्थाही (विभ्रमः न) विभ्रम नसते. (अनात्मदर्शिनः सर्वा अवस्था एव) अथवा सर्व अवस्थाच आत्मा आहे असे जाणणारा आणि ज्याचा अज्ञान दोष नष्ट झाला नाही अशा अज्ञानी जीवाला (सुप्तोन्मत्ता अवस्था एव) मात्र सुप्तोन्मत्तरूप अवस्थाच भ्रमरूप वाटते.

भावार्थ :- टीकाकार आचार्य प्रभाचंद्र यांनी या श्लोकाचा अन्वयार्थ दोन प्रकारे लावलेला आहे.

(१) अनात्मदर्शी मिथ्याहष्टी बहिरात्मा हा सुप्तोन्मत्त अवस्थाच मात्र भ्रमरूप मानतो. जागेपणी होणारे सर्व इंद्रियाचे व्यापार समीचीन आहेत, भ्रमात्मक नाहीत; असे मानतो. परंतु आत्मदर्शि सम्यग्दृष्टीला - ज्ञानीला ज्यांचे दोष नष्ट झाले नाहीत अशा अज्ञानीच्या सर्वच क्रिया भ्रमरूपच वाटतात.

(२) (विभ्रमो न + आत्मदर्शिनाम्) असा विग्रह करून दुसरा अन्वय व अर्थ निष्पत्र होतो.

आत्मदर्शी ज्ञानी अंतरात्म्याची सुप्त व उन्मत्त दशा देखील भ्रमरूप

नसते. अर्थात् त्यावेळी देखील ज्ञानी आत्मा आपल्या शुद्धआत्म्यापासून भ्रष्ट होत नाही.

परंतु बहिरात्म्याच्या सर्वच अवस्था, इन्द्रिय विषयक व्यापार हा आत्मस्वरूपच आहे असे मानणारा अज्ञानी तसेच ज्याचे मोहादि दोष नष्ट झालेले नाहीत असा अज्ञानी जीव केवळ सुप्त आणि उन्मत्त अवस्थेलाच मात्र भ्रमरूप मानतो. जागेपणी इंद्रियांचा विषयामधील व्यापार वगैरे भ्रमरूप नाहीत असे मानतो. ही अज्ञानीची मान्यता पूर्णपणे भ्रमरूप आहे.

ज्ञानी व अज्ञानी मधील अंतर -

विदिताशेषशास्त्रोऽपि न जाग्रदपि मुच्यते ।

देहात्मदृष्टिज्ञातात्मा सुप्तोन्मत्तोऽपि मुच्यते ॥९४॥

अन्वयार्थ :- (देहात्मदृष्टिः: विदिताशेषशास्त्रः: अपि) देहामध्ये ज्याची आत्मभावना-ममत्वभावना- आहे असा अज्ञानी बहिरात्मा जरी तो संपूर्ण शास्त्रांचा ज्ञातामात्र असला तरीही तो (जाग्रत् अपि न मुच्यते) तो जागा असूनही मुक्त होत नाही. प्रत्युत (ज्ञातात्मा सुप्तोन्मत्तः अपि मुच्यते) ज्यांनी चैतनमात्र आत्म्यास अनुभवले आहे असा हा अंतरात्मा तो झोपलेला वा उन्मत्त असूनही कर्मबंधनापासून मुक्त होतो.

भावार्थ :- अनेक शास्त्रांचे प्रतीतिविना ज्ञान हे देखील आणि व्यावहारिक जागृत अवस्थाही हा मोक्षमार्ग नाही.

यो ही प्रतीतियुत कछुक ज्ञान

सो दुःखदायक अज्ञान जाण ।

(छहढाळा ढाळ २ श्लोक)

अनेक शास्त्रे कंठस्थ मुखपाठ असली तरीही ज्ञान पोटपंची म्हटले जाते. ते सम्यग्ज्ञान नाही. सम्यग्दर्शनपूर्वक म्हणजेच चैतन्यमात्र आत्म्याच्या प्रतीतीपूर्वक ज्ञान यास सम्यग्ज्ञान म्हणतात. प्रतीतिविना जे ज्ञान आहे ते सर्वच ज्ञान मिथ्याज्ञान आहे असे भगवान् सांगतात. सर्व आगमांचा हाच अभिप्राय आहे. कारण असेही दिसून येते की तो शास्त्राचा ज्ञाता असला तरीही अंतरंगात यथार्थ वैराग्य नसल्यामुळे तो गृहस्थ असो की मुनी असो विषय भोगामध्ये प्रवृत्त होतो. अथवा अंतर्यामी विषयकषायासाठी सारखा झुरत असतो. म्हणून त्याची ब्रते वा संयमही यथार्थ नसतो.

कारण चेतनमात्र आत्म्याचा अनुभव आल्याशिवाय ज्ञानाचे फल वैराग्य ते प्राप्त होतच नाही. कोठे तरी अंतर्यामी व्यवहाराचा पक्ष व पुण्याची मोक्षमार्गामध्ये उपादेयता ही कायम असते, तिचा त्याग झालेला नसतो.

ज्ञानं ज्ञानगुणं विना कथमपि प्राप्तुं क्षमन्ते न हि ।

अर्थ - कारण तो आत्मज्ञानाशिवाय मुक्ती प्राप्त करू शकत नाही.

तोच अंतरात्मा भेदविज्ञान व आत्मानुभव हाच निश्चयाने मोक्षमार्ग मानतो. कारण ज्ञानीचे सर्व लक्ष एकमात्र शुद्ध आत्म्यामध्येच केन्द्रित असते. तो निद्रिस्त असला अथवा पूर्वबद्ध कर्माच्या उदयानुसार उदयाच्या बलवतेमुळे तेथे प्रवृत्त दिसून येतो. परंतु ज्ञानीचा स्वात्मा भोग नसून भेदविज्ञान व आत्मप्रतीती हाच आहे. ज्ञानी कर्मादयाने संतप्त दिसतो ती त्याची दुर्बलता आहे. श्रद्धा मात्र बलवती आहे. ज्ञानी काय करतो आणि काय करीत नाही हे अज्ञानी कसे जाणणार ? ज्ञानीची ही बलवती श्रद्धाच त्याचे सर्वस्व आहे. ज्ञानीला जे कांही भोग दिसून येतात ते त्यांचे संसाराचे नाटक आहे. आणि अज्ञानीला जो संयम तप वाहा धर्मव्यवहार दिसून येतो ते तर त्याचे मात्र धर्माचे नाटक आहे. त्यांचा स्वात्मा तर परामध्ये, परभावामध्ये कर्तृत्वाची आणि भोक्तृत्वाची बुद्धी हेच आहे.

अज्ञानीचे कोरे शब्दज्ञान प्रतीतीविना असते जे मोक्षप्राप्तीसाठी कार्यकारी नाही. उलट आत्मज्ञानी सम्यग्वृष्टीची - अंतरात्म्याची तत्त्ववृष्टी सदैव आत्मानुभूतीशी संलग्न असल्यामुळे बाह्यतः सुप्त आणि उन्मत्त अवस्था असेल तरीही ज्ञानीची ज्ञानभूमिका नष्ट होत नाही. त्यास संवर निर्जरा अविरत चालू असते. आत्मस्वरूपाच्या श्रद्धेमध्ये विकलता अथवा शिथिलता येत नाही.

हे ९३-९४ श्लोक अत्यंत महत्वाचे आहेत. वर्तमानामध्ये जे काही एकमेकावर दोषारोपण करण्यात येत आहेत या परिस्थितीत टीकाटिप्पणी थांबविण्यासाठी या दोन श्लोकामध्ये निर्दिष्ट विचारधारा बरीच उपयोगी होऊ शकते ॥९४॥

तर मग विकलता कोणत्या कारणाने असते ?

यत्रैवाहितधीः पुंसः श्रद्धा तत्रैव जायते ।

यत्रैव जायते श्रद्धा चित्तं तत्रैव लीयते ॥९५॥

अन्वयार्थ :- (यत्र एव पुंसः आहितधीः) जेथेच जीवाची बुद्धी ज्या विचारामध्ये एकाग्र होते त्या उपयोगाच्या स्थिरतेमुळे (श्रद्धा तत्र एव जायते) श्रद्धा-प्रतीती तेथेच उत्पन्न होते. (यत्र एव श्रद्धा जायते) जेथेच श्रद्धा प्रतीती आहे (तत्र एव चित्तं लीयते) तेथेच चित्त लीन होते. तन्मय होते.

भावार्थ :- कोणत्याही गोष्टीचा मार्ग ज्ञानसंस्कारामध्येच दिसून येतो हेच खरे ! आणि हे संस्कार तोपर्यंत करीत राहावेत जोपावेतो तेथे श्रद्धा दृढ होईल. अविरत ज्ञानसंस्कारद्वारा हळूहळू आस्था वाढत राहते. आणि आस्था दृढ होता होता ती श्रद्धेत परिणत होते आणि जेथे श्रद्धा उत्पन्न होते तेथेच चित्त लय पावते. आणि चित्त लीन होण्याची अविरत धारा ही अधिकाधिक दृढ होते तेहा ती आस्था स्थायी मान्यतेमध्ये - श्रद्धा - प्रतीतीमध्ये परिणत होते.

हीच गोष्ट ग्रंथकार आ. पूज्यपाद स्वामी इष्टोपदेशामध्ये या प्रकारे प्रगट करतात.

यथा यथा समायाति संवित्तौ तत्त्वमुत्तमम् ।

तथा तथा न रोचन्ते विषयाः सुलभाऽपि ॥३७॥

यथा यथा न रोचन्ते विषया सुलभाऽपि ।

तथा तथा समायाति संवित्तौ तत्त्वमुत्तमम् ॥३८॥

अर्थ - ज्या ज्या प्रकारे स्वसंवेदनामध्ये उत्तम आत्मतत्त्व येत असते तोपावेतो सहज सुलभ विषयही रुचत नाहीत. जसे जसे सहज सुलभ विषयही रुचत नाहीत तसे तसे उत्तम आत्मतत्त्व संवेदनामध्ये अधिकाधिक व्याप्त होत जाते. । ३७-३८। ॥९५॥

आणि जर हे संस्कार कायम राहिले नाहीत तर पुनः चित्त एकाग्र होत नाही. व चित्ताची समाधि भंग पावते. -

यत्रानाहितधीः पुंसः श्रद्धा तस्मान्निवर्तते ।

यस्मान्निवर्तते श्रद्धा कुतः चित्तस्य तल्यः ॥९६॥

अन्वयार्थ :- (यत्र पुंसः अनाहतधीः) ज्या ज्या गोष्टीपासून बुद्धि परावृत्त होते (तस्मात् श्रद्धा निवर्तते) तेथून श्रद्धाही परावृत्त होते. आणि

(यस्मात् निवर्तते श्रद्धा) जेथून श्रद्धा परावृत्त होते, ढळते तेथे (कुतः चित्तस्य तल्यः) चित्ताचा लय-तल्लीनता कशी होणार ?

भावार्थ :- ज्या ज्या विषयापासून बुद्धी-ज्ञान निवृत्त होते म्हणजे त्याचे धारावाही संस्कार राहात नाहीत; तेथून श्रद्धाही ढळत जाते व निवृत्त होते. जेथून श्रद्धा हटलेली आहे तिकडे प्रवृत्ती होणे अत्यंत कठीण आहे. अशा अवस्थेमध्ये तेथे चित्ताची तल्लीनता कशी होणार ? याप्रमाणे आत्मतत्त्वाचा निर्णय व अनुभवापासून ज्ञान परावृत्त होते. ज्ञानाचे धारावाही संस्कार राहत नाहीत. तेथे श्रद्धाही हळूहळू दोलायमान होता होता डळमळीत होते. डळमळीत होता होता विपरीत होऊन पुनः मोहाने संसार विषयांत प्रवृत्त होते. ज्ञानाचे, स्वाध्यायाचे अखंड संस्कार कायम राहिले पाहिजेत; हाच शेवटी मोक्षाचा एकमात्र उपाय आहे. ॥९६॥

उपासनेचा विषय, ध्यानाचा ध्येय दोन प्रकारे असूं शकतो. एक भिन्न आणि दुसरा अभिन्न. त्यापैकी भिन्न आत्म्याच्या उपासनेचे फल सांगतात -

भिन्नात्मानमुपास्यात्मा परो भवति तादृशः ।

वर्तिर्दीपं यथोपास्य भिन्ना भवति तादृशी ॥९७॥

अन्वयार्थ :- (आत्मा भिन्नात्मानम् उपास्य तादृशः परः भवति) हा आत्मा भिन्न अशा पंचपरमेष्ठीची उपासना करून ज्याची उपासना केली त्यासारखा पर म्हणजे उच्चपद, परमेष्ठीपद प्राप्त करतो. (यथा भिन्ना वर्तिः दीपं उपास्य तादृशी भवति) ज्याप्रमाणे दीपापासून भिन्न वात दीपाची उपासना करून स्वयं दीपरूप बनते.

भावार्थ :- आत्म्यापासून भिन्न पंच परमेष्ठी अरहंत, सिद्ध, आचार्य उपाध्याय व साधू यांची उपासना अर्थवा ध्यान हे व्यवहाराने ध्यान म्हणजेच उपासना आहे. ही उपासना आत्म्यापासून भिन्न अशा परमात्म्याची पंच परमेष्ठीची आहे. म्हणून त्यास भिन्न आत्म्याच्या उपासनेला व्यवहाराने उपासना म्हटली जाते. परंतु त्याला व्यवहाराने उपासना हे नाव तेव्हाच प्राप्त होते की, जर अंतरंगामध्ये आपल्याच शुद्ध आत्म्याचे ध्यान किंवा उपासना असेल तर. जर शुद्ध आत्म्याची उपासनारूप निश्चय धर्मध्यान नसेल तर त्या व्यवहार उपासनेला निश्चयास कारणभूत व्यवहार म्हणता

येत नाही. त्यास मंद कषायरूप परिणती म्हणता येते. ही मंद कषायरूप परिणती म्हणजे शेवटी पंच परमेष्ठीचा अनुराग आहे.

त्यांच्या स्वरूपाचा विचार करतां करतां जेव्हा जीव देहाच्या देवळामध्ये विराजमान आपल्याच परमात्म्यास ओळखू शकतो. एवढ्या एका अपेक्षेने मात्र त्यास निमित्तकारण म्हटलेले आहे. आणि निश्चय सम्यग्दर्शनाच्या प्राप्तिपूर्वी ही अशी प्रशस्त रागाची स्थिति नियमाने असते. म्हणजेच शुभोपयोगाची भूमिका नियमाने असते. एवढे मात्र खरे. अशुभोपयोगाच्या भूमिकेतून मोक्षमार्गाच्या साधकाची भूमिका प्राप्त होतच नाही.

परंतु अनादि काळापासून चालत आलेला हा मोह, त्यासही परास्त करून मोक्षप्राप्तीचा एकच मार्ग आहे. तो कोणता हे प्रवचनसारमध्ये आ. कुंदकुंद देव प्रगट करून सांगतात -

जो जाणदि अरहंतं दवत्तगुणतपञ्चयतेहिं ।

सो जाणदि अप्पाणं मोहो खलु जादि तस्स लयं ॥८०॥

अर्थ - जो अरहंतास द्रव्यत्व, गुणत्व व पर्यायत्व द्वारा जाणतो तोच आपल्या आत्म्यास जाणतो व त्याचा मोह नाश पावतो. यावरून खालील तथ्ये फलित होतात.

(१) एकमात्र अरहंतादि पंचपरमेष्ठीला द्रव्य गुण पर्याय रूपाने जाणणे हाच एकमेव व्यवहार मोक्षमार्ग आहे.

(२) त्यांचे स्वरूप जाणून घेऊन त्यावरून आपल्या आत्म्याचाही द्रव्यगुणपर्यायाचा निर्णय करावा. अरहंताचे द्रव्य जसे शुद्ध ज्ञायकमात्र आहे. तसेच माझे द्रव्य आहे आणि गुण म्हणजे त्रिकाली स्वभावही तसाच आहे, अंतर फक्त पर्याय अपेक्षेने आहे. अरहंत संसारदशेतही त्यांनी आपल्या आत्मस्वरूपास प्राप्त केले आहे. तेच माझेही अंतिम साध्य आहे असाही निर्णय करावा.

(३) अरहंताचे परमात्मपद हे साध्य आहे. ते मला प्राप्तव्य आहे. परंतु आज तर मी पर्यायरूपाने अशुद्ध संसारी आहे. या दशेपासून परमात्मपद प्राप्त करण्याचा जो उपाय तोच मोक्षाचा मार्ग आहे.

(४) या संसारदशेतील मोहरागद्वेष आपले मानण्यानेच तर अनादिकाळापासून संसार आहे. हा मोक्षमार्ग असूं शकत नाही. मग

उपलब्ध उपाय कोणता ?

(५) तर आपल्या शुद्ध आत्म्याचे ध्यान केल्यानेच शुद्ध आत्मा प्राप्त होतो. ज्याचे ध्यान करावे असा हा शुद्ध आत्मा कोणता ? आणि तो शुद्ध आत्मा हा तर विद्यमान असावा. तरच त्याचे ध्यान होऊ शकते.

साध्यभूत शुद्ध आत्मा हा आज अविद्यमान आहे. तो साध्य प्राप्तव्य जरुर आहे. पण ध्येय, उपासनीय, साधन-ध्यानाचा विषय - असूं शकत नाही.

(६) मग असा ध्येयभूत शुद्ध आत्मा कोणता ? असा शुद्ध आत्मा सर्व निगोदापासून तो सर्व सिद्धजीवामध्ये विद्यमान असेल तरच त्यास जीवात्मा म्हणता येईल. हा उपयोग स्वभावी जीवमात्र एकमेव विद्यमान शुद्ध आत्मा आहे. कारण तो जीवमात्राचा स्वभाव आहे. हा स्वभाव स्वतः सिद्ध अनादिअनंत, अंतर्यामी सदैव प्रकाशमान आहे. त्यास ज्ञानावरणाचाही क्षयोपशम नाही. तो निर्निमित आहे. कोणतेही कर्म त्याचा नाश करू शकत नाही. म्हणून तो द्रव्यदृष्टीने शुद्ध आत्मा आहे. तो ध्यानाचा विषय ध्येय आहे.

(७) तत्त्वार्थसूत्र दुसऱ्या अध्यायामध्ये प्रथमतः जीवाचे असाधारणभाव संगितलेले आहेत. ते भाव १ औपशमिक २ क्षायिक ३ क्षायोपमिक ४ औदयिक हे चार जीवाचे स्वतत्त्व आहेत. फक्त जीवातच आहेत. अजीवांत नाहीत. म्हणून हे स्वतत्त्व आहेत. तरीही ते भाव सर्व जीवांत नाहीत. कोणताही भाव कांही जीवात आहे तर काही जीवात नाही. मतिश्रुत ज्ञान संसारी जीवात आहे. १३-१४ गुणस्थान व सिद्धामध्ये नाहीत; म्हणून त्यास जीवमात्राचा स्वभाव म्हणता येत नाही. याप्रमाणे या चार भावापैकी कोणताही भाव निगोद ते सिद्धामध्ये व्यापक नाही. ते सर्व भाव कर्मसापेक्षच आहेत. पर्यायरूप आहेत.

तीन पारिणामिक भावापैकी १ भव्यत्व आणि अभव्यत्व हे संसारपर्यायामध्येच असतात. सिद्धामध्ये तर दोन्हीही नाहीत. भव्याला अभव्यत्व भाव नाही; अभव्याला भव्यत्व भाव नाही. म्हणून त्यांनाही जीवमात्राचा स्वभाव म्हणता येत नाहीत. कारण त्याची व्याप्ती संसारपर्यायासह आहेच. म्हणून तेही भाव धर्म ध्यानाचा विषय होऊ

शक्त नाहीत. आता राहता राहिला तो जीवत्वभाव. हा दोन प्रकारचा आहे. १ व्यवहार प्राणरूप आणि २ निश्चय प्राणरूप. १० प्राणांना व्यावहारिक प्राण म्हणतात. त्यानी जगला, जगेल, जगतो ते तर सर्व व्यवहार प्राण आहेत. मग ते द्रव्यप्राण असोत की व्यवहारप्राणरूप भाव-प्राण असोत. ते फक्त संसारी जीवांनाच असतात. सिद्धांना नाहीत. म्हणून यासही तत्त्वतः जीवाचे लक्षण म्हणता येत नाही. उरला तो निश्चय प्राण - जीवत्व.

(८) हाच निश्चयप्राण एकमात्र असा आहे की, जो सर्व जीवमात्रामध्ये आहे त्यास कोणत्याही परद्रव्याची अपेक्षा नाही त्यास कोणतेही कर्म उत्पन्न करू शकत नाही. नष्ट करू शकत नाही. तो स्वतः सिद्ध म्हणून अनादिअनंत आहे. तोच परम शुद्धभावग्राही द्रव्यार्थिक नयाने (यासच शुद्ध निश्चयनय अथवा शुद्धनय म्हणतात) तोच सर्व जीवासाठी ध्येयभूत शुद्ध आत्मा आहे.

(९) या एकमेव जीवत्व पारिणामिक भावास अन्य सर्व परद्रव्य व परभावापासून तसेच इतर बावन भावापासून पृथक् करून जर त्याचे ध्यान केले तरच त्याद्वारा मोक्षाची प्राप्ती होणे संभवनीय आहे. ॥१७॥

याच शुद्ध अभिन्न उपासनेचे स्वरूप पुढील गाथेत सांगतात -

उपास्यात्मानमेवात्मा जायते परमोऽथवा ।

मथित्वाऽऽत्मानमात्मेव जायतेऽग्निर्यथा तसः ॥१८॥

अन्यर्थ :- (अथवा) दुसरी अभिन्न उपासना (आत्मा आत्मानम् एव उपास्य) आत्मा हा आपल्याच स्थायी ध्रुव चेतनमात्र आत्म्याचीच उपासना करून (परमो जायते) परमात्मा होतो. हीच गोष्ट दृष्टान्ताने स्पष्ट करतात. (यथा तसः आत्मानम् एव मथित्वा) ज्याप्रमाणे वृक्ष हा आपल्याच फांद्यांना एकमेकाशी घर्षण करून हा वृक्ष (अग्निः जायते) स्वयमेव अग्नी होतो.

भावर्थ :- ज्याप्रमाणे वृक्ष त्याच्या फांद्याच एकमेकाशी घर्षण झाले असतांना अग्नी होतो, त्याप्रमाणे हा आत्मा स्वयं चेतन असूनही आपल्या चैतन्य तत्त्वास विसरला होता. तोच कोणत्या तरी अलैकिक पुरुषार्थीने त्यास जाणतो अनुभवतो. जसे कोणी आपल्या मुठीमध्ये असलेला दागिना

विसरतो त्याप्रमाणे त्यास आपल्याच चेतन आत्म्याचे भान नसते. तो मूठ उघडून पाहतो तर त्याला तो दागिना दिसून येतो; त्याप्रमाणे आपणामध्येच सदैव विद्यमान अशा शुद्ध चैतन्यमय आत्म्यास चामीकरावलोकन न्यायाने पाहतो जाणतो. त्याप्रमाणे आपल्याच शुद्ध आत्म्यास पाहतो.

हा शुद्ध आत्मा स्वतःसिद्ध अतएव अनादिनिधन आहे. परंतु बहिर्दृष्टीला अगोचर अंतरंगामध्ये सदैव प्रकाशमान असा आहे. त्यास जाणतो, पाहतो, प्रतीती करतो. तो सदैव निरूपाधी, परिनिरपेक्ष आहे. कर्मही ज्यास उत्पन्नही करू शकत नाही, नष्टही करू शकत नाही असा आहे. रागादि सर्व कर्मजनित परभावापासून निज लक्षणाने भिन्न आहे. विकारही त्याची सत्ता नाहीशी करू शकत नाहीत. असा उपयोग हा स्वतःशी अभिन्नप्रदेशी आहे आणि सर्वदा सदैव अजीवापासून पृथक्या आहे. म्हणून द्रव्यदृष्टीने शुद्ध आत्म्याच्या उपासनेला ज्ञानालाच येथे अभिन्न आत्म्याची उपासना म्हटलेले आहे व त्याचे ध्यान तोच निश्चयाने मोक्षमार्गाचा आश्रय आहे, उपाय आहे. ॥९८॥

प्रसुत विषयाचा उपसंहार करून त्या उपासनेचे फल सांगतात -
इतीदं भावयेन्नित्यमवाचांगोचरं पदम् ।

स्वत एव तदाप्रोति यतो नावर्तते पुनः ॥९९॥

अन्वयार्थ :- (इति इदं अवाचांगोचरं पदं इत्थं भावयेत्) याप्रमाणे हे शुद्ध आत्मतत्त्व - जे वचनाला अगोचर असे पद आहे - त्याची नित्य भावना करावी, त्यास जाणावे, त्याचीच उपासना करावी, त्याचीच प्रतीती करावी. (स्वतः एव तत् अवाप्रोति) आत्मा स्वतःच ते पद या उपासनेने प्राप्त करतो. (यतो पुनः न आवर्तते) की जे सिद्धपद प्राप्त ज्ञाल्यानंतर संसारात पुनः परत यावेच लागत नाही.

भावार्थ :- आत्मतत्त्व हे तर्क अनुमानगोचर नाही आणि शब्दद्वारा कथन करण्यायोग्य नाही. शब्दासही अगोचर आहे. हे शुद्धात्मतत्त्व स्वसंवेदन प्रत्यक्ष मात्र आहे. त्याचा अनुभव आला तर नियमाने परमात्मपद प्राप्त होते. म्हणून सदैव शुद्ध आत्म्याची भावना करावी.

चार्वाक आणि सांख्यमताचे खंडन -

अयत्नसाध्यं निर्वाणं चित्तत्वं भूतजं यदि ।

अन्यथा योगतः तस्मात् न दुःखं योगिनां क्वचित् ॥१००॥

अन्यथार्थ :- (यदि चित्तत्वं भूतजं) जर चित्तत्वं म्हणजे चेतना म्हणजेच जीवत्व हे पृथ्वी, जल, अग्नि व वायु या पंचमहाभूतापासून उत्पन्न होते असे मानले तर चार्वाक मताचा प्रसंग प्राप्त होतो. आणि चार्वाक मान्यतेनुसार तर जी संयोगसिद्ध संसार दशा आहे तोच जीव आहे असे सिद्ध होईल. अशा अवस्थेमध्ये निर्वाणासाठी पुरुषार्थ, यत्न करण्याची आवश्यकताच राहात नाही. अथवा सांख्यमत ग्राह्य मानले तर (अयत्नसाध्यं निर्वाणं) पुरुष नित्य शुद्ध सदैव आहेच. म्हणून निर्वाणासाठी यत्न करणे निरर्थक ठरते. जर मोक्षाचा उपाय मानला तर (अन्यथा योगतः तस्मात्) योगाच्या साधनेद्वारा यत्नसाध्य मानावे लागेल. त्यामुळे (योगिनां क्वचित् दुःखं न) योगींना त्यामध्ये कधीही दुःखाचे संवेदन नाही. ॥१००॥

भावार्थ :- चार्वाक असे मानतात की जीवाची-चैतन्य तत्त्वाची उत्पत्ती पंचमहाभूतापासून होते. या मान्यतेनुसार (संसारी जीव हाच आत्मा ठरेल व) मोक्षासाठी प्रयत्न पुरुषार्थ व्यर्थ सिद्ध होईल. ध्यान तपादिकाची आवश्यकता उरणार नाही. सांख्य दर्शन असे मानते की, त्यांची दोन मूलतत्त्वे पुरुष आणि प्रकृति दोन्ही नित्य, अपरिवर्तनशील आहेत. पुरुषांही निर्विकल्प चैतन्यमात्र असून नित्य आहे. म्हणजे त्यामध्ये संसारी आणि मुक्त असे विकल्प संभवत नाहीत ? त्यामुळे जर संसारात जीव नित्य शुद्ध न मानता अशुद्ध मानला त्या दर्शनामध्ये मोक्षदशा आणि त्यासाठी पुरुषार्थ दोन्हीही सिद्ध होणार नाहीत. त्यामुळे जर मुक्ती प्रयत्नसाध्य आणि स्वभावसिद्ध नसेल तरच योगाभ्यासपूर्वक मुक्ती मानणे निरर्थक ठरेल. सांख्य आत्म्याला-निविकल्प चैतन्यास भूतज म्हणजे स्वभावसिद्ध मानतात. त्यामुळे निष्पत्र योगी सहजच चैतन्यरूप आहे. तर तो स्वभावतःच सिद्ध आहे आणि जर तो प्रारब्ध योगी असेल तर त्याची चेतना भूतज स्वाभाविक असणार नाही. तेहाच योगीजन निर्वाणप्राप्तीसाठी पुरुषार्थ करतील. दुर्धर तपश्चरण करतील.

आत्मतत्त्व चेतनास्वरूप विद्यमान ध्रुव पदार्थ आहे. हे कथन त्रिकालध्रुव स्वभावदृष्टीने. परंतु जर अनादिकाळापासून तो कर्मसंयुक्त आहे, म्हणून विभाव परिणतीने अन्य अन्य रूपाने संसारात दिसून येतो.

तो चेतनस्वभावात स्थित नाही. अशी पर्यायरूप अवस्था असेल तरच योगाभ्यास पूर्वक तपाचा व ज्ञानाचा पुरुषार्थ असू शकेल. जेव्हा योगी निर्वाणासाठी तप-ज्ञान-समाधींत लीन होतात तेव्हा त्यांना स्वरूपप्राप्तीचा अतीन्द्रिय आनंद होतो, दुःखाचे संवेदन होत नाही.

चार्वाक आत्मवस्तू स्वतंत्र न मानता तिला पंचमहाभूतापासून निष्पन्न मानतात व देहविल्यानंतर आत्मा पुन: पंचमहाभूतमध्ये विलीन होतो, असे मानतात. “भस्मीभूतस्य जीवस्य पुनरागमनं कुतः” एकदा राख झाला की त्यास जन्म नाही. तर त्यांच्या मान्यतेमध्ये मुक्ती संकल्पना, मोक्षमार्ग ही संकल्पना असू शकत नाही.

म्हणून मुमुक्षु व आत्महितेच्छु जीवांनी चार्वाकाच्या मान्यतेचा व्यामोह आणि नित्यशुद्ध मुक्तच मानणाऱ्या सांख्यमताच्या व्यामोह टाळावा. अनेकांतवादी जैन मतामध्ये संसार-मोक्ष, संसारहेतू मोक्षहेतू सिद्ध होतात.

हेच आ. समंतभद्रस्वामी स्वयंभू स्तोत्रातील संभवनाथांच्या स्तुतिमध्ये सांगतात -

बंधश्च मोक्षश्च तयोश्च हेतुर्बद्धश्च मुक्तश्च फलं च मुक्तेः ।

स्याद्वादिनो नाथ ! तवैव युक्तं, नैकान्तटष्ट्वमतोऽसि शास्ता ॥१॥

अर्थ - बंध आणि मोक्ष, बंध व मोक्षाचे कारण, बद्ध आणि मुक्त; मुक्तीचे फल हे सर्व, हे संभवनाय भगवन् ! स्याद्वादी अशा आपल्या स्याद्वादाच्या भूमिकेमध्येच संभवनीय आहे. आपण एकान्त मताचे प्रवर्तक नाही हेच खरे !

बंध - हा जीव अनादि कर्मसंयोगामुळे स्वयं कषायांनी युक्त होतो व त्या राग द्वेषादि कषायांनी कर्मरूप होण्यास सन्मुख कार्मण वर्गणा स्वयं कर्मरूप होते. हेच खरे. तोच बंध आहे.

मोक्ष - आपल्याच रलत्रयरूप विशुद्ध परिणामामुळे प्रथमतः भावकर्माचा क्षय होऊन नंतर तीन घातिकर्माचा क्षय होतो व अनंत-चतुष्ट्याची प्राप्ती होते. शेवटी चार अघाति कर्म व शरीर नोकर्माचाही सर्वथा क्षय झाला असतांना असंयोगी दशेमध्ये आपल्या पूर्ण शुद्ध स्वभावाची अभिव्यक्ती होते. हाच मोक्ष आहे.

बंधाचे कारण - मोहनीय कर्माच्या उदयाने जे मोह रागद्वेषादि भाव

होतात, तेच बंधाचे हेतू आहेत. मोक्षाचे कारण - बंधहेतू आणि बंध याचा अभाव असतांना आणि निर्जरा यामुळे संपूर्ण द्रव्यकर्म, भावकर्म यांचा नाश झाल्याक्षणीच पूर्ण स्वभावाची प्राप्ती हाच मोक्ष हेतू आहे.

बद्ध - जो निश्चयाने रागदेषमोहास आपले स्वरूप मानतो व व्यवहाराने आठ कर्मानी सहित आहे. तोच बद्ध आहे.

मुक्त - संसार आणि संसार हेतूचा अभाव झाला असतांना शुद्ध आत्मस्वरूपामध्ये एकरूप तोच मुक्त आहे.

मुक्तीचे फल - अविरतपणे आपल्या ज्ञानस्वभावाचा व अतींद्रिय ज्ञानानंदाची प्राप्ती अनंत काळपर्यंत कायम असणे हे मुक्तीचे फल आहे.
॥ १०० ॥

नाशस्वरूप भवाचा नाश समोर दिसत असतांना त्यानंतर आत्म्याचे अस्तित्व कसे असू शकते ? असा विकल्प जो करतो त्यास समजावून सांगतात -

स्वप्ने दृष्टे विनष्टेऽपि न नाशोऽस्ति यथात्मनः ।

तथा जागरदृष्टेऽपि विपर्यासाविशेषतः ॥ १०१ ॥

अन्वयार्थ :- (यथा स्वप्ने दृष्टे विनष्टे अपि) ज्याप्रमाणे स्वप्न पाहिले असतांना अथवा स्वप्न संपर्ले असतांनाही (आत्मनः नाशः न अस्ति) आत्म्याचा नाश होत नाही (तथा जागरदृष्टेऽपि) त्याचप्रमाणे जागृत अवस्थेमध्ये शरीरादिकांचा विनाश होत असतांनाही आत्म्याचा नाश होत नाही; कारण (विपर्यासाविशेषतः) उभयत्र (स्वप्रामध्ये आणि जागृतिमध्येही) विपर्यासाची समानता आहे.

भावार्थ :- ज्याप्रमाणे स्वप्रामध्ये शरीर पाहिले असतांना शरीर अथवा शरीराचा नाश दिसत असतांनाही आत्म्याचा नाश होत नाही; तद्वत् जागेपणातही शरीर व शरीराचा नाश दिसून येत असतांनाही आत्म्याचा उत्पाद वा नाश होत नाही. कारण स्वप्रामध्ये जसा भ्रम होतो तद्वत् अज्ञानीला - ज्याची देहामध्ये ममत्वबुद्धी आहे अशा बहिरात्म्याला - देह अथवा देहाचा नाश व्यावहारिक जागेपणामध्ये दिसतो. परंतु त्यास हा विभ्रम असतो की देहाची जिवंत अवस्था आणि मरण पाहत असतांनाही जिवंत आत्मा अथवा आत्म्याचे मरण पाहतो. कारण देहामध्ये आत्मत्वाचा

भ्रम आहे. ज्ञानीला हा भ्रम असत नाही. शरीर प्राणसहित किंवा प्राणरहित पाहत असतांनाही आत्म्याचा जिवंतपणा अथवा मरण होत नाही. कारण तो ज्ञानी देह आणि आत्म्याला एक मानत नाही. तो ज्ञानी देह आणि आत्म्यास भिन्नच मानतो. जसे व्यवहारीजन स्वप्राला सत्य मानत नाहीत. तद्वत् ज्ञानी देहासही 'हा आत्मा आहे. असे मानत नाही.

॥ १०९ ॥

झोपडी जळाली तर आकाश जळत नाही. त्याप्रमाणे देह नाश पावत असतांना त्यांत चेतन आत्म्याचा नाश होत नाही. यावर कोणी असा प्रश्न करतो की; प्रसिद्ध अशा अनाद्यनंत आत्म्याला मुक्ती प्राप्त व्हावी यासाठी दुर्धर तपश्चरणाचे क्लेश करण्याची जरूर नाही. ते क्लेश व्यर्थ आहेत. मात्र ज्ञानभावनेनेच मुक्तीची सिद्धी होते. अशा आशंकेचे समाधान करतात-

अदुःखभावितं ज्ञानं क्षीयते दुःखसन्निधौ ।

तस्माद् यथाबलं दुःखैरात्मानं भावयेन्मुनिः ॥ १०२ ॥

अन्यवार्थ :- (अदुःखभावितं ज्ञानं दुःखसन्निधौ क्षीयते) दुःख, आपत्ति, कष्ट नसतांना जे भेदविज्ञानाचे संस्कार आहेत ते आपत्ती, दुःख आले की ते भेदविज्ञान नष्ट होऊं शकते. (तस्मात् मुनिः आत्मानं यथाबलं भावयेत्) म्हणून मुनी आपले सामर्थ्य न लपवितां आपल्या आत्म्याची भावना करोत !

भावार्थ :- सुखासीन भूमिकेमध्ये भावलेल्या आत्म्याच्या भावना टिकाऊ आहेत की नाहीत याची परीक्षा संकटे आपत्ती आली असतांनाच होते. आपत्तीने खचून घाबरेल तर दुःखाने पीडित होऊन ते भेदविज्ञानाचे संस्कार ढिले पडून नाहीसे होऊ शकतात. म्हणून आपत्ती जरी न आली तरीही उपवास, तपश्चरण, कायक्लेश करावेत. त्यायोगे तो आपत्तीसारखे कष्ट स्वेच्छेने सोसतो. त्यामुळे क्लेश वेदना जाणवत नाहीत व या तपादिकांच्या संस्काराने सहनशीलता व धैर्य वाढते. त्या सामर्थ्याने असे उपसर्ग आणि परीष्ह य सहन करण्याचे प्रसंग आलेत तरीही मुनी घाबरत नाहीत व धैर्याने त्या उपसर्गावर अथवा परीष्हहावर सुखाने विजय प्राप्त करू शकतात. त्यामुळे उपसर्गावर व परीष्हहावर तत्त्वज्ञानपूर्वक विजय प्राप्त करतात. व भेदविज्ञानापासून च्युत होत नाहीत.

हेच समयसार कलशामध्ये आ. अमृतचंद्रदेव सांगतात -

भावयेद् भेदविज्ञानमिदमच्छिन्नधारया ।

तावद्यावत्पराच्युत्वा ज्ञानं ज्ञाने प्रतिष्ठितम् ॥१२९॥

अन्वय :- (इदं भेदविज्ञानं अछिन्नधारया तावद् भावयेत् ।

यावत् ज्ञानं परात् च्युत्वा ज्ञाने प्रतिष्ठितम्)

अर्थ - जोपावेतो आत्मा परद्रव्य आणि परभावापासून भिन्न अशा आत्मज्ञानापासून परावृत्त न होता हा ज्ञानस्वरूप आत्मा आपल्या आत्म्यामध्ये पूर्णपणे स्थित होत नाही. तोपर्यंत ही भेदविज्ञानाची भावना धारावाहीपणाने अविरत भावावी.

यावर असा विकल्प समोर येतो की, जर आत्मा शरीरापासून सर्वथा भिन्न आहे तर आत्मा चालत असताना शरीर कसे गमन करते आणि आत्मा जेव्हा थांबतो तेव्हा शरीर कसे थांबते ?

या आशंकेचे समाधान करतात -

प्रयत्नादात्मनो वायुरिच्छाद्वेषप्रवर्तितात् ।

वायोः शरीरयन्त्राणि वर्तन्ते स्वेषु कर्मसु ॥१०३॥

अन्वयार्थ :- (इच्छाद्वेषप्रवर्तितात् प्रयत्नात्) आत्म्याची इच्छा म्हणजे मोह, राग आणि द्वेष या कारणाने जी प्रवृत्ती होते त्याला प्रयत्न असे म्हणतात. आत्म्याच्या विभावरूप परिणतीने प्रयत्नाने आत्म्याच्या योगप्रवृत्तीच्या कारणाने म्हणजेच परिस्पंदात्मक व्यापाराने शरीरामध्ये (वायुः) वायू उत्पन्न होतो. प्राणवायु निर्माण होतो. ज्या प्राणवायूला थासोच्छ्वास प्राण म्हणतात. पान व अपान वायु म्हणतात. (वायोः) त्या वायुमुळे (शरीरयन्त्राणि स्वेषु कर्मसु) शरीरातील सर्व यंत्रे, सर्व इंद्रिये आपआपल्या कार्यामध्ये (वर्तन्ते) प्रवृत्त होतात.

भावार्थ :- शरीराचे व्यापार कसे चालतात, हे या श्लोकात सांगितलेले आहे. संसारातील सर्व दुःखाचे आकुलतेचे निमित्त जीवाचे रागद्वेष आहेत. आणि त्यामुळे नवीन कर्माचा आस्त्रवबंध होतो. त्या कर्माच्या उदयानुसार पुनः रागद्वेष ही परंपरा अनादि काळापासून चालत आलेली आहे. असे तर नाही की पूर्वी संसार नव्हता आत्मा शुद्ध होता. असे मानले तर शुद्ध

आत्म्यास रागद्वेष होतात आणि तो कर्मबंध करून संसारांत भटकतो. तर मुक्त जीवही संसारात येतील, हे मानणे भाग आहे. तर संसार आणि मोक्ष कोणत्या हेतूने याचा निर्णय असंभव आहे. म्हणून संसार हा अनादीच आहे. जसे काही मेरु पर्वतादि स्कंध परंपराखणाने अनादी आहेत तसाच संसार अनादि आहे.

पुनश्च बद्ध कर्माच्या उदयाचे निमित्त असतांना पुनश्च रागद्वेष उत्पन्न होतात. चार, गती, शरीरे इंद्रिये प्राप्त होतात. रागद्वेष आणि योग - मनवचनकायेच्या हलनचलनाने आत्मप्रदेशामध्ये कंपन-चंचलता हे अनादिपासून अखंड चालूं आहे. त्या आत्मप्रदेशाच्या परिस्पंदामुळे कषायांचे प्रयोजन पुरे व्हावे म्हणून जो व्यापार होतो. त्यास प्रयत्न म्हणतात. या प्रयत्नाच्या कारणाने प्राणवायूला उत्तेजन मिळते. त्या कारणाने शरीर या यंत्रातील सर्व भाग आपआपले काम करतात. क्षत्रचूडामणीमध्ये शेवटी बारा भावनेमध्ये आ. वादीयसिंह सूरि सांगतात -

संसृतौ कर्म रागाद्यैस्त्तः कायान्तरं पुनः ।

इंद्रियानिन्द्रियद्वारा रागाद्या; चक्रकं पुनः ॥४०॥

सत्यनादौ प्रबंधेऽस्मिन् कार्यकारणस्पके ।

येन दुःखायसे नित्यमद्य वात्मन् ! विमुंच तत् ॥४१॥

अर्थ - या संसारामध्ये कर्मसंयोग आहे. त्याच्या उदयाने राग द्वेष होतात, त्यामुळे अन्य देह-भव प्राप्त होतो. त्यामुळे रागादिकांनी पुनः विषयभोग व त्यामुळे रागादिक. अशी ही संसारामध्ये अखंड परंपरा चालूं आहे. ती परंपरा परस्पर कार्यकारणस्प कारणाना चेतना मानण्याचा व्यामोह आतांतरी सोड आणि रागद्वेषांचा त्याग कर कसा !

यामुळेच आत्म्यास संसाराचा नाश करून आत्मसिद्धी प्राप्त करण्याचा मार्ग सापडतो. कारण पूर्वबद्ध कर्माच्या क्षय कर्माच्या योग्यतेने स्वकालीं होईल. ते आपल्या आधीन नाही. रागद्वेष करणे, न करणे हे आपल्या हातीं आहे. मोह कर्म उदयात येईल. रागद्वेष होतीलच. पण त्यास आपले मानावे की नाही हे आपले हाती आहे. त्या आपल्याच भेदविज्ञानाच्या

पुरुषार्थमुळे नवीन कर्मबंध कमी स्थिती-अनुभाग पूर्वक होईल. असे होता होता मोहाचा नाश होणे हे अटल आहे. त्यामुळे आत्म्याचे कर्तव्य. एकच आहे. म्हणजे रागद्वेष असतांनाही भेदविज्ञानाच्या संस्कारांनी रागास आत्म्यापासून भिन्न करून रागाचा अनुभव न घेतां एक चेतनभावाचा अनुभव घेणे ! म्हणून हे आत्मन ! आत्मानुभूती तर कर ! एवढा एकमेव आत्मसिद्धीचा उपाय आहे. ॥ १०३ ॥

त्या सगळ्या शरीराच्या यंत्रांना आत्म्यामध्ये आरोप अथवा समारोप करून जड बहिरात्मा आणि विवेकी अंतरात्मा काय करतात हे सांगतात -
तात्यात्मनि समारोप्य साक्षात्यास्तेऽसुखं जडः ।

त्यक्त्वाऽरोपं पुरुर्विद्वान् प्राप्नोति परमं पदम् ॥१०४॥

अन्वयार्थ :- (जडः साक्षाणि तात्नि) जड बहिरात्मा इंद्रियासहित त्या शरीर यंत्रांना (आत्मनि समारोप्य) आत्म्यामध्ये आरोप करून “मी गोरा आहे”, “मी सुंदर डोळ्याचा आहे” इत्यादिरूपाने ती इंद्रिये आणि शरीर यंत्रांना आत्मा समजून (जडः असुखं आस्ते) जड दुःख भोगत राहतो. (पुनः विद्वान्) परंतु ज्ञानी अंतरात्मा (आरोपं त्यक्त्वा) आरोप न करता म्हणजे शरीरादिकास आत्मा न मानता (परमं पदं प्राप्नोति) परम पद, मोक्ष प्राप्त करतो.

भावार्थ :- शरीर आणि इंद्रिये वगैरे नामकरणे प्राप्त होतात. त्या शरीर इंद्रियादिकांच्या क्रियांना अज्ञानी आत्म्याचीच क्रिया समजतो. आणि मोहाने अंध व भ्रमिष्ठ होऊन विषय कषायांमध्ये ममत्वभावनेने अडकून पडतो. स्वयं दुःखी होतो. परंतु दुसऱ्याने मला दुःखी केले असे मानतो. परंतु याच्या ठीक विपरीत ज्ञानीची मान्यता व प्रवृत्ती असते. तो ज्ञानी अंतरात्मा शरीर आणि इंद्रिये यांच्या प्रवृत्तीला जडाची क्रिया मानतो. त्यांना आत्म्यापासून भिन्न मानतो. आणि याप्रकारे विषय कषायांच्या दलदलीमध्ये न फसतां, कर्मबंधनाचा अभाव करतो व परमात्मपदास प्राप्त करून ज्ञानानंदस्वभावी आपल्या शुद्ध स्वरूपास प्राप्त करतो. ॥ १०४ ॥

आतां ग्रंथकार आ. पूज्यपाद स्वामी ग्रंथाचा उपसंहार करतात व फल दाखवून शेवटी सांगतात की, -

मुक्त्वा परत्र परबुद्धिमहंधियंच,
 संसारदुःखजननीं जननाद्विमुक्तः ।
 ज्योतिर्मयं सुखमुपैति परात्मनिष्ठ -
 स्तन्मार्गमेतदधिगम्य समाधितंत्रम् ॥१०५॥

अन्वयार्थ :- (तन्मार्गम् एतदसमाधितंत्रम् अधिगम्य) त्या परमपदाच्या प्राप्तीचा मार्ग दाखविणाऱ्या ह्या समाधितंत्र जिनशास्त्रास जाणून (परात्मनिष्ठः) परमात्म्याच्या भावनेमध्ये चित्त स्थिर करणारा हा अंतरात्मा (संसारदुःखजननीं परत्र अहंधियं) संसारदुःखास उत्पन्न करणारी जण माताच अशा परपदार्थातील अहंबुद्धीला व (परात्मबुद्धिं मुक्त्वा) परामध्ये - शरीरादिकामध्ये - आत्मबुद्धीला सोडून (जननाद्विमुक्तः) संसारापासून मुक्त होत्साता (ज्योतिर्मयं सुखं उपैति) अतीन्द्रिय ज्ञानरूप सुखाला प्राप्त करतो.

भावार्थ :- या अंतिम श्लोकद्वारा आ. पूज्यपाद देवनंदी ग्रंथाचा उपसंहार करतात. या ग्रंथाचे नाव “समाधितंत्र” आहे. हा ग्रंथ समाधि, अनुभूती व निश्चय रत्नत्रयाच्या स्वरूपाचा प्रतिपादक आहे. म्हणून वास्तविक मोक्षमार्गाचा सन्मार्गाचा प्रदर्शक आहे. याच्या मनन-चिंतनाने परद्रव्य आणि परंभावामध्ये अहंबुद्धि सोडून परत्वाची बुद्धी करतो तो शुद्ध आत्म्याची साधना करून संसाराचा नाश करून अतीन्द्रिय ज्ञानमय, सुखस्वरूप मोक्ष प्राप्त करतो. हेच त्याचे फल आहे. मनोरथाची पूर्ति आहे.

याप्रमाणे आ. पूज्यपादरचित हे समाधितंत्रशास्त्र पूर्ण झाले.

आमची प्रकाशने

कंकुबाई पाठ्य पुस्तकमाला

१.	तत्त्वार्थसूत्र	२५/- रु.
२.	जैनसिद्धांत प्रवेशिका (पं. भोरे)	१२/- रु.
३.	जैनसिद्धांत प्रवेशिका (पं. भिसीकर)	१५/- रु.
४.	बालबोध भाग १-२	५/- रु.
५.	बालबोध भाग ३-४	१०/- रु.
६.	नित्यनैमित्तिक पाठावली	५०/- रु.
७.	द्रव्यसंग्रह (नवीन)	१२/- रु.
८.	द्रव्यसंग्रह (जुना)	०.७५/- रु.
९.	जिनेंद्र जन्माभिषेक	१५/- रु.
१०.	छहडाला	१५/- रु.
११.	रत्नकरण्ड श्रावकाचार	१५/- रु.
१२.	क्षत्रघूडामणि	२०/- रु.
१३.	सार्थस्तोत्रसंग्रह	११/- रु.
१४.	तत्त्वार्थसूत्र, समाधिशतक व इष्टोपदेश	३/- रु.
१५.	सचित्र जैन-बालपाठमाला	५/- रु.

महावीर ज्ञानोपासना समिती

१.	समयसार	३९/- रु.
२.	समयसार	२०/- रु.
३.	नियमसार	३०/- रु.
४.	नियमसार	४०/- रु.
५.	अष्टपाहूड	३५/- रु.
६.	प्रवचनसार	५०/- रु.
७.	प्रवचनसार	३०/- रु.
८.	पंचास्तिकाय	६०/- रु.
९.	मोक्षमार्गप्रकाशक	४०/- रु.
१०.	प्रवचन हार्द	२/- रु.
११.	पुरुषार्थसिद्ध्युपाय	१५/- रु.
१२.	जैन तत्त्वमिमांसा	५०/- रु.
१३.	बारस अणुवेक्षा	७/- रु.
१४.	कात्तिकिय अनुप्रेक्षा	२०/- रु.
१५.	क्रियाकलाप	२५/- रु.
१६.	समाधिशतक	१२/- रु.

